The Ganga Oriental Series—No. 4

GENERAL EDITOR:—

K. MADHAVA KRISHNA SARMA, M.O.L.
Curator, Anup Sanskrit Library, Fort, Bikaner

SANGITARAJA

VOLUME I
Pathyaratnakosha

SANGITARAJA

OF

KALASENA (MAHARANA KUMBHA)

VOL. I

Pathyaratnakosha

EDITED BY

DR. C. KUNHAN RAJA

Head of the Department of Sanskrit

University of Madras

ANUP SANSKRIT LIBRARY, BIKANER

1946

DEDICATED

TO

HER HIGHNESS

THE MAHARANIJI SAHIB OF BIKANER

समर्पणम् ।

रेवामहीपतिकुलस्य यशःपताका
श्रीबिक्कनेरनगराजितपुण्यसीमा ।
त्वं राष्ट्रकूटनृपवंशचिरप्रतिष्ठा
शार्दूलसिंहमहिषी भव सुप्रसन्ना ॥

दारिद्र्यस्यैव दारिद्र्यमातुरत्वं तथातुरम् ।
अज्ञता कान्दिशीका च राज्येऽस्मिन् त्वदवेक्षिते ॥

ग्रीष्मे तवार्द्रकृपया शिशिरीकृतान्ता-
स्तेजोभरेण तुहिनर्तुषु वीतजाड्याः ।
प्रज्ञाप्रदीपशिखयास्तमितान्धकाराः
कालं प्रजाः किल निवृत्तशुचो नयन्ति ॥

श्रीरूपया त्वया युक्तः सर्वमङ्गलया नृपः ।
लक्ष्मीनारायणो जातः साम्बशङ्कर एव च ॥

या वेदेषु महर्षिभिः सुमधुरैः सूक्तैर्मुहुः संस्तुता
कृत्स्नं क्षोणितलं पुनाति यमुनागङ्गासमालिङ्गिता ।
प्राप्ता निष्क्रमणे पुरव विमुखी लीनात्र वासं श्रिता
साक्षात्साद्य सरस्वती भगवती त्वद्रूपिणी भासते ॥

समर्प्यते भक्तिपूर्वं ग्रन्थोऽयं ते पदद्वये ।
सरस्वतीदासवृत्तिं शिरसा वहता मया ॥

कर्ता श्रीकुम्भराजः कृतिरियमतिविख्यातसंगीतराजः
कुञ्जन्-राजस्तु सम्पादनविधिनिरतस्त्वत्प्रसादाप्तिकामः ।
आज्ञां प्राज्ञो व्यतारीत् स्वयमनुमतिमप्यत्र शार्दूलराजो
जागर्त्वेवं प्रमोदस्तव मनसि महानद्य राजप्रियायाः ॥

MAHARANA KUMBHA.

PREFACE

This edition of the संगीतराज is based on two manuscripts found in the Anup Sanskrit Library, Bikaner and described as A. and B. below. A. seems to be the earlier and the original for B. Although there are 12 manuscripts of the work, all incomplete except the first one, none of them are noticed in the Catalogue of the Library prepared by Rajendralal Mitra. In the Catalogus Catalogorum of Th. Aufrecht, there is an entry for this work, under the name of सङ्गीतमीमांसा and that is based on a notice of the work in Kielhorn's Catalogue for the Central Provinces. But in a later report of the manuscripts in the Central Provinces by Hira Lal, there is no notice of the work at all. Thus an actual manuscript of the work was not known to scholars until the reorganisation of the manuscripts in Bikaner as Anup Sanskrit Library. Only two out of the 12 manuscripts in the Library contain the portion included in this first volume; of these, only one is complete. The manuscripts available in the Library are as follows:

A.

This is a complete copy of the work and the only complete one known. The second page begins the text. There are 494 sheets on the whole. After this there is a list of contents for the whole work. The handwriting is clear, but not bold, nor very steady. The colophons are written in red ink; so are the beginnings and ends of small sections, as in the case of the various लक्षण in the second परीक्षण of the

fourth उल्लास of पाठ्यरत्नकोश like यथा and इति विभूषणम्. The paper is a kind of double slabs pasted one against the other. The paper has become so very old and damaged that in most cases the two slabs are getting detached from each other. The corners are also getting broken. But the text portion has not been badly injured. In all the colophons the name of the author appears as कालसेन. The name Kumbhakarna is not seen anywhere in this manuscript at all. The leaves are 11 inches long and 4½ inches wide with 10 to 12 lines in a page. The writing is very close. Corrections are carried out in the margins with the number of the line in which the correction is made, noted after the correction and with a tick mark like v above the line in the place where the correction is made.

B.

First page is blank. The second page begins श्रीगणेशाय नम and the text starts. There are 359 folia and the manuscript is complete for the पाठ्य and गीतरत्नकोश. The manuscript goes uniformly up to the end of the first page of folio 335 where it ends उत्साहं प्रतिमंठेन हास्ये वंशविवृद्धिदः which is in the middle of the सूडपरीक्षण (ii) in the प्रबन्धोल्लास (iv) of गीतरत्नकोश (II). Then in the next page there is a new hand starting श्रीगणेशायनमः । मधुरः करुणो गेयो which is in continuation of what closed the previous page. This new hand-writing continues to the close of the गीतरत्नकोश and the normal hand-writing reappears, in the middle of the closing colophon. In the new hand-writing, the name of the author is given as कुम्भकर्ण. But in all the other places, it is कालसेन.

This new hand-writing is identical with the normal writing in manuscripts described below as by कुम्भकर्ण and कालसेन and the normal writing here is what appears occasionally in them. The folio numbering is continuous. In the portion with the new hand-writing there is सं० प्रबं० with the folio number below, on the top of the left hand margin and राम with the folio number below at the bottom of the right hand margin. On the second page the folio number in the left hand margin is 2. There from the 10th folio the numbering 10 etc. continues in both margins, with the original number below this in the right hand margin. In the normal hand-writing, there is only the folio number, and that in the bottom of the right hand margin. The leaves are 11 inches long and 4½ inches wide with 10 lines in a page normally, but with 8 lines in the new hand-writing.

C.

The first page begins द्विदः । २ मधुरः करुणो गेयो which is the middle of सूडपरीक्षण (ii) in the प्रबन्धोल्लास (iv) in the गीतरत्नकोश (II). The manuscript goes up to the end of the प्रबन्धपरीक्षण (iv) in the उल्लास. The folia are numbered 1 — 21 and the manuscript ends on the first page of the last folio. These are marked by very small figures at the extreme bottom of the right hand margin on the second page of each folio. There is no other page numbering. On the second page of the last folio, which is left blank, the folio number 21 is given in larger figure followed by तोट. Above that, there is the number 357. In the left hand margin at the bottom there is the number $\frac{३५७}{१}$. The leaves are 11 inches long and 4½ inches wide with

8 lines in a page. There are margins on both sides 1 inch wide marked off with double lines. There are margins 1 inch wide at the top and bottom. In writing there is the peculiarity that ए after a consonant is marked by a line before and ओ by a line before and after the consonant as ।क for के and ।का for को etc. The name of the author is always given as कुम्भकर्ण.

D.

On the first page, which is blank, there is the entry रसोल्लास, पत्र 145. Really the manuscript contains वाद्यरत्नकोश and the number of folio is only 64. The manuscript ends on the second line of the first page of the last sheet and the first परीक्षण called मार्गताल in the third उल्लास called घन closes here. There is श्रीरामाय नमः । शुभं भूयात् at the end. The work opens on the second page with the figure 990 followed by नमः श्रीवरदराजाय and the वाद्यरत्नकोश begins. The folio numbers are given at the bottom of the right hand margin. At the bottom of the left hand margin of the last page, which is blank, is the figure २४४७ ३ ३ ३. In the middle there is कुंभकर्णकृतसंगीतराज. In the right hand margin there is the further folio number 335, added also in the middle of the page after the name of the work. The leaves are 11½ inches long and nearly 5 inches wide with 8 lines a page. There are margins about 1 inch wide on both sides marked off with double lines. There are margins on the top and bottom. The name of the auothor is कुम्भकर्ण throughout. In writing, there is the peculiarity of के etc. written as ।क and को etc. written as ।का etc. The writing is bold, legible and steady.

E.

The first page left blank. Second page begins श्रीगणेशाय नमः । and ततोल्लास in वाद्यरत्नकोश starts. In the left hand margin at the top there is सं० घनो with the folio number below and in the right hand margin at the bottom there is राम with the folio number below; still below it is another folio number. The first folio number (Same as in the left hand margin) is from 1 to 60 and the other is from 360–418. In the second numbering, 415 is repeated and hence the difference. After the first folio, the left hand margin has only घनो and folio number. Sometimes this is omitted. In the right margin too. folio numbers are sometimes omitted. The colophon gives the author's name as कुम्भकर्ण in the first three sections. The handwriting changes after folio 34 where it is the end of the fourth section and the author is mentioned as कालसेन. The original hand-writing re-appears in folio 40 and the name कुम्भकर्ण also is re-introduced in the colophons. At the end of the second परीक्षण of this उल्लास the work is termed इति श्रीकुम्भकर्णविलासे (perhaps a mistake for विरचिते) संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायाम्. The second hand-writing comes back on folio 53 and in the colophon here, the author's name is कालसेन. The original hand-writing continues on folio 54. The manuscript ends with the first परीक्षण of the next उल्लास; the author's name is कुम्भकर्ण. In the space below on the last page is ग्रंथसं 1300 and संगीत घनउल्लास कुम्भकर्णकृत. The manuscript is 11 inches long and slightly less than 5 inches wide. The two side margins are 1½ inches wide marked off with double lines. The top and bottom margins are one inch wide. There are 8 lines in a page. When

the hand-writing changes, sometimes there are 10 lines in a page. This latter hand is not so steady as the normal hand and the ink too is slightly brownish, while in the normal hand writing the ink is black. The writing is clear and legible throughout.

F.

The first page is blank. The second page begins श्रीगणेशाय नम and the तालप्रत्ययपरीक्षण (iii) in the घनो-ल्लास (iii) of वाद्यरत्नकोश (III) starts. The manuscript goes up to the end of the रत्नकोश. Then is the folio number given on the top of the left hand margin. In some folia this is omitted. At the bottom of the right hand margin there is राम with folio number below. There is another serial of folio number above this from 419 to 470. The manuscript closes on the first page of the last folio and the second page is left blank. The hand-writing is bold, clear and steady. The author's name is normally given as कुम्भकर्ण. But occasionally the hand-writing changes and in these portions the name is given as कालसेन. The ink is normally black. But the new hand-writing is in a slightly brownish ink. On folio 15 it is the close of the घनोल्लास. The hand-writing changes on folio 16 and the colophon gives the name as कालसेन. The name of the work, after the name of the author, in the colophon is on folio 17 which is in normal hand, which continues up to folio 45. This comes to the end of the last उल्लास. The closing lines and the final colophon are in the new hand. The name of the author also appears at the end as कालसेन. The leaves are 11 inches long and $4\frac{1}{2}$ inches wide with 8 lines in a page normally, but with 9 lines a page,

where the new hand comes. There are margins of over 1 inch on both sides marked off with double lines. There are also margins 1 inch wide at the top and bottom. The normal hand-writing is very bold, steady and clear. The new hand-writing is not so steady.

G.

Begins: पूर्वे प्रकृतिरिष्यते । प्रस्तारः क्रमसंज्ञाथ विपरीतः क्रमः परः । On the top margin there is वाद्योल्लास. On the right hand margin there is in the bottom गुरु 8. On the second page of this first folio there is in the right hand margin at the bottom the figure 66. But this numbering does not continue. But on the second page of each folio there is in the right hand margin at the bottom the figures 1-16 in very small figures. On the last folio, second page there is, above this continuous number, 150 written as a big figure. The matter ends in 6 lines on this page and in the space below is written सर्वपत्र 319. The manuscript starts with the beginning of the third परीक्षण called तालप्रत्यय in the घनोल्लास (iii) of the वाद्यरत्न कोश (III) and the उल्लास closes. The two colophons give the name of the author as कुम्भकर्ण. The manuscript is 11 inches long and 5 inches wide with eight lines a page. A margin of one inch is left on both ends marked with double lines. The top and bottom margins are also over an inch wide. Writing is very bold, steady and clear. ए after a consonant is marked by a line before and ओ by a line before and after as ाक for के and ाका for को. On the last page in the bottom of the left hand margin, there is the number २४४७ ३ २ The lowest figure 2 is scored off.

H.

The first page begins the देशीतालपरीक्षा (ii) in the घनोल्लास (iii) of वाद्यरत्नकोश (III) and is complete for this परीक्षा. There are ten leaves marked in very small figures at the extreme bottom of the right hand margin of the second page of each folio. There is another serial number from 419 to 428. This is given in the left hand margin at the top and right hand margin in the bottom. Folio number 423 appears in two folia. In folia 424 to 428, there is another number given below as 414 to 418. The leaves are 11 inches long and 4½ inches wide. There are margins on both sides marked off with double lines. There are margins on the top and in the bottom. There are 9 lines in a page. The writing is legible and bold. The name of the author is given as कालसेन.

I.

The second page begins with the figure 909 followed by श्रीगणेशाय नम. The नृत्यरत्नकोश is complete. The first page is left blank with the entry कुंभकर्णकृतसंगीतराज with नृत्योल्लास below it. There is the folio number given in the right hand margin of the second page of each folio. There are 144 folia. The manuscript ends in the second line of the second page of the last folio. In the left hand margin here, there is the figure २४४७/३. The leaves are 11 inches long and 4½ inches wide with 8 lines in a page. There are margins on both sides 1 inch wide marked off with double lines. There are also margins at the top and bottom. The writing shows the peculiarity of क etc. for के etc

and का etc for को etc. The writing is clear, bold and steady. The name of the author is right through given as कुम्भकर्ण.

J.

The first page is blank. The next page begins with *visarga* and the figure 990 and then starts श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । उच्चैर्नाथ सृजांगहाररचनां which is the beginning of the नृत्यरत्नकोश. There is the folio number beginning with 1 in the left side margin at the top and राम with the same folio number in the bottom of the right hand margin. Below this is another folio number beginning with 471. The last folio has the numbers 110 and 579. There are some mistakes in the numbering of the folia. नृत्यरत्नकोश is complete in the manuscript. At the end of the first परीक्षा in the first उल्लास the colophon is in a different hand from the normal and the author's name appears as कालसेन. At the end of the first उल्लास a part of the long colophon ends and a new hand-writing appears in a new page. Till this the colophon mentions names appropriate to कुम्भकर्ण; but in the portion in the new hand, the names are appropriate to कालसेन, in narrating the various achievements and the author's name is also कालसेन. The new hand appears again at the end of the second उल्लास and the closing colophon gives the author's name as कालसेन. This same feature is seen at the end of the third उल्लास. Similarly the last portion of the last उल्लास and of the manuscript is written by the new hand and the colophon gives the name of the author as कालसेन. The manuscript ends in the second line in the second page of the last folio. The manuscript is 11½ inches long and 5½ inches wide.

In the normal writing there are 9 lines in a page. But in the second hand-writing there are sometimes more lines. The normal ink is black. But the second handwriting is in an ink of slightly brownish tinge.

K.

On the first page, which is blank, there is the entry कुम्भकर्णकृतसंगीतराजः. On the second page there is the figure 909 and then the रसरत्नकोश begins. On the right hand margin there is the folio number 1 to 74. रसरत्नकोश is complete. On the last page in the left hand margin at the bottom is the figure २४४७; manuscript is old; hand-writing is bold, clear and steady. The peculiar mode of writing के etc. as ाक and को etc. as ाका is followed. Leaves are a little over 11 inches long and 5 inches wide, with 8 lines a page. Margin of over 1 inch on each side is marked off with double lines and there are margins of 1 inch at the top and bottom. In all the colophons, the author is mentioned as कुम्भकर्ण.

L.

First page is left blank. Second page starts श्री गो य मः with space for a letter left blank between the letters. Then starts the रसरत्नकोश. On the top of the left hand margin there is र को with the folio number below. At the bottom of the right hand margin there is राम with the folio number below. The folio numbers are from 1 to 64. There is also another series of folio number from 580 to 643. Then there are five more folia in another hand which continues the second serial number from 644 to 648. On these folia there is on the top of the left hand

margin संगीतराज with these same folio numbers. On the last page at the bottom of the left hand margin there is the figure २४४६. At the extreme bottom of the right hand margin, there are the further folio numbers 1-5 on these last five folia. Usually the name of the author is given as कुम्भकर्ण. A new hand-writing comes in, in the middle of the last colophon and the name of कालसेन appears; also the other names in the colophon become appropriate to कालसेन in this part. The leaves are 11½ inches long and 4½ inches wide with 8 lines a page. There are margins on both sides 1 inch wide, marked off with double lines; there are also margins of 1 inch on the top and bottom. In the portion with new hand there are 9 lines a page and the ink is brownish, while the ink is black before this. Writing is clear and bold; the normal hand-writing is steadier than the new hand at the end.

It would be noticed from the above description that the manuscripts fall under different groups. The manuscript A. stands by itself, being complete and giving the name of the author as कालसेन. H. stands by itself, being a mere fragment, and giving the name of the author as कालसेन. B. also stands by itself containing a major portion of the work, in so far as the second रत्नकोश is about half the entire work. Further, this manuscript is a copy of A., except for a few sheets at the end, and gives the name of the author as कालसेन in all the places except where there is a new handwriting, in which section the name is given as कुम्भकर्ण. Manuscripts E. F. J. and L. fall into another group where what appeared as the new hand-writing in B. at the close appears as the normal hand-

writing and what appeared as the normal hand-writing in B. comes in occasionally; further, in these manuscripts, the name of the author is given as कुम्भकर्ण in the normal hand-writing and as कालसेन in the occasional hand-writing; to the extent that there is some parallelism between the hand-writing and the name of the author in all these manuscripts; these four and B. can be put into the same group. The only difference is that what is normal in B. is occasional in the other and what was occasional in B. is normal in them. From this parallelism it may also be guessed that all these five manuscripts B. E. F. J. and L., are of the same date. Then there are five other manuscripts that fall into another group, namely, C. D. G. I. and K. Here they all agree in the hand-writing and also in the fact that the name of the author is always given in them as कुम्भकर्ण. They have the same hand-writing and the same ink. They seem to be the original for the final portion in B. and for the normal portion in E. F. J. and L. Their date is not known. They are very old. They seem to be the real copies of the work of कुम्भकर्ण, without the substitution of the name of कालसेन as author. Although only A. and B. are utilised in this volume, the others are described here, having regard to their importance in settling the question of the author of the work.

I had to prepare the edition from a transcript supplied to me, and that is based on the various manuscripts described above. Later I was able to compare it with B. It is found that B. is only an indifferent copy of A. There are few cases in which B. is of real help in reconstructing the text when the transcript presented difficulties. Owing to

the defective nature of the transcript, I had to guess the reading in preparing the press copy. After the printing of the text portion, I was able to make use of the original manuscript A. itself, and it was found that in a few cases the manuscript had the acceptable reading and that there was no need for me to guess a reading. All such cases have been noticed in the manuscript variants that follow the text. There were a few printing mistakes also detected when I was preparing the mannscripts variants, and they are also included in the revision of readings. I had to depend on rather scanty manuscript material, and as such, it has not been possible for me to present a very accurate text. There are places where the reading I had to present is not adequately happy and where there is scope for improvement of the text. Until more help is available for getting at the real text, I have to leave the matter as it is. Since there is no possibility of additional manuscripts coming in, there is no meaning in further delaying the publication of the work, in spite of this slight dissatisfaction in the matter of reading in a few places.

On account of postal difficulties, some of my corrected proofs did not reach Bikaner; so I give below a few of the revisions that are necessary in the text, besides what have already been noted in the manuscript variants.

Page.	Verse.	Pada.	Read.
58.	9.	b.	वैक्रिडयभागमवेत्.
	12.	a.	भैरवो.
60.	19.	d.	हुतमिमां.

technical terms will appear at the end of the entire publication.

Having regard to the insufficient nature of the critical apparatus available for me for this edition, I had to take certain liberties which step is inevitable under the circumstances; but I have presented the manuscript material available for me separately after the text portion, so that the readers can judge how far I have departed from the available material and how far such deviation is necessary and justifiable.

The Curator of the Anup Sanskrit Library Mr. K. Madhava Krishna Sarma, who was a former student of mine, has been, as usual, very helpful to me in preparing this edition. He has read through the proofs very carefully and has assisted me in presenting as accurate a text as is possible under the circumstances. Pandit Sri Ram, the Superintendent of the Government Press, Bikaner, has completed the printing of the work very expeditiously. Even under normal times he had to cope with heavy work. He had to undertake the printing of this work under very abnormal conditions. Besides his regular work in a State Press, he had published a few works for the Library during this year, besides the one which is now being presented. All the credit for the quick appearance of this work and for the nice printing and get up of the book goes to the superintendent, to whom I am very thankful for his enthusiastic help. I record my thanks to the University of Madras for giving me the necessary permission to undertake this edition in the Bikaner Series.

In all the literary activities of the Library, Major

K. M. Panikkar, the Prime Minister of Bikaner, the scholar statesman, has been the source of inspiration for all of us who are connected with the Library. On account of his very heavy official work, he has not found time to prepare an account of Maharana Kumbha of Mewar, the author of this work. Natural literary talents, vast reading, specialised knowledge of History, scholarship in Sanskrit language and literature and experience in research—all combined in one person make Mr.Panikkar the most appropriate person to present an account of this royal author. He was always accessible to me whenever I had a point to refer to him; and in spite of his multifarious responsibilities, he has always readily helped me in finding a solution for the various problems I placed before him relating to this work. It is impossible for me to find adequate words to express my sincere gratitude to him for the way in which he has encouraged me in my literary engagements in general, and in this work in particular. I am adding an account of Maharana Kumbha myself.

This great work on music by a king of Mewar is closely related to the Royal Family of Bikaner. Ranmal, the maternal uncle of Mokal, the father of Maharana Kumbha, was the grandfather of Rao Bikka who founded Bikaner. A direct descendent of Maharana Kumbha, the Heir-apparent of Udaipur is the son-in-law of their Highnesses the Maharaja and the Maharaniji of Bikaner. The only manuscripts of the work now available have been preserved for us by the forefathers of His Highness the Maharaja, and are now kept in the Anup Sanskrit Library. Nothing can be more appropriate than that this great work should for the first time be published in the series

started by the Government of His Highness and that the publication should have the immediate patronage of their Highnesses. I cannot hope for a greater honour than to receive the permission to dedicate this edition to Her Highness the Maharaniji Sahib of Bikaner. Herself a scholar in Sanskrit, Hindi and Rajasthani, she is endowed with high talents in Arts and Letters, and it has always been Her Highness' great concern to take all steps necessary and feasible to save her people from misery and want and to bless them with the nobler aspects of life through patronage to Arts and Letters. This great work is a permanent monument of the ideals kept by the kings of ancient India, who were at the same time warriors, statesmen and scholars. Ever since I came to Bikaner and started work in connection with the literary activities of the Anup Sanskrit Library, I have been overwhelmed by the kindness shown to me; the personal interest which His Highness took in the progress of the Library and the regard shown to me have produced in me a great trepidation regarding my ability to discharge the onerous task entrusted to me. A loyal and undivided dedication of all my activities to the cause placed under my charge is the only way in which I can hope to justify the kindness shown to me and the trust placed in me. As a mark of my sincere gratitude for the opportunity to undertake this piece of work which would bring me fame and recognition, I dedicate this book to Her Highness the Maharaniji Sahib of Bikaner.

BIKANER
1st June, 1946.

C. KUNHAN RAJA.

CONTENTS

Maharana Kumbha

Maharana Kumbhakarna or Kumbha as he is better known, is perhaps the greatest among the Rajput kings. As a warrior undefeated in the field, as a scholar proficient in all the subjects known in his time, as a poet and author of high distinction, as a musician with but few rivals even among professionals, as protector of the people, as the upholder of religion, as a builder of fortresses, as a founder of temples, as a just ruler and as a firm administrator, there are few who can be compared with him in the history of Medieval India. In the pageant of Indian history he ranks with Chandragupta Vikramaditya in the maintenance of religion, with Harsha in literary eminence, with Shah Jehan as a builder and with Krishnadevaraya as a scholar. Yet his name is not so well known as it ought to be. He lived too late to be recorded among the ancient kings like Harsha of Kanouj and Bhoja of Dhara in Sanskrit works known to the writers of history; he came too early to be recorded in Persian literature which formed the only source for historians of the later medieval times. Although his commentary on the Gitagovinda, the famous devotional lyric of Jayadeva, gives some information about him and though that work is justly considered a classic and the standard commentary, yet it did not bring him the fame that was his due. There is no edition of this commentary with an introduction elucidating the greatness of the author. His many incriptions have remained as curiosities for epigraphists and never reached the

pages of the history of India. His great work, the Sangitaraja was known from reports to a few specialists in manuscripts; the work itself came to public notice only recently.

2. It is only in the romantic pages of Col. Tod's Annals and Antiquities of Rajasthan that there is a sufficiently full account of this great King; and though this is even now a justly popular book, its historical value has long been discredited and the glory of Rajput chivalry has been made to centre on the epic fight of Pratap with Akbar. In the result Kumbha's personality remained obscure.

3. Maharana Kumbha came to the throne in 1433 A.D. and he ruled for thirty five years. He was the son of Maharana Mokal. He had inherited the great qualities of two of the most famous Rajput dynasties. The Maharanas of Mewar belonged to the Guhilot dynasty of the Solar Race. His father's mother, Hansabai was the sister of Ran Mal of the Rathod dynasty of Marwar and Bikaner. This Ran Mal was the ancestor of two of the greatest ruling families of Rajputana; his son Jodha founding the state of Jodhpur and Jodha's son Bikka the State of Bikaner.

4. Kumbha's father Mokal was assassinated during one of his many campaigns, through treachery, and Kumbha, still quite young, came to the throne which had been adorned by a line of famous rulers, each with victories and achievements that can be a matter of genuine pride to any royal dynasty. Jaitra Hammira, Kheta and Lakha were the rulers who preceded Mokal. All of them were great warriors; all of

them were also endowed with high intellectual gifts. The great chivalry of the Rathods (Rashtrakutas of Kanouj) was blended with the high intellectual and moral qualities of the Guhilots, and in Maharana Kumbha, these noble qualities shone with supreme splendour.

5. Maharana Kumbha lived in one of the most troublesome days for the Rajputs. The Sultans of Gujerat and Malwa had reached the zenith of their power. These two kingdoms, once under Hindu Rulers became portions of the Muslim Empire of Delhi when Allauddin Khilji annexed them. But the power of the Delhi Sultans declined with the invasion of Timur and the distant Provinces asserted their independence. Gujerat and Malwa were the most powerful of the Muslim States of the time. Mewar lay between them. Kumbha's main object throughout his long reign was to keep these two powerlul States from uniting and in this he was eminently successful. He frustrated by his quick moves and lightning attacks all their attempts to invade Mewar simultaneously. He was practically in the field all the time, always an undefeated hero. In all his wars he kept up the great ideal of ancient Indian chivalry in his treatment of his enemies and also in his dealings with the countries conquered by him. Kalidasa says यशसे विजिगीषूणाम् (Coveting victories for the sake of fame) with reference to the kings of the Solar Dynasty and धर्मविजयी (Conqueror abiding by the laws of Dharma) with reference to Raghu's march of victory.

6. Kumbha never took an aggressive course against his neighbours; he fought for the defence of his territory and of Hindu Dharma.

7. His numerous campaigns are recorded in historic inscriptions, especially at Chitor, Kumbhalgarh, Ranpur and Abu. It is enough to state here that his victories were not merely against the very powerful Muslim rulers of Gujerat and Malwa; he also subdued and occupied a part of the domain of the ruler of Delhi itself. His territory in fact included practically what in now known as Rajpútana and a considerable portion of Malwa.

8. Maharana Kumbha built a large number of fortresses for the defence of his kingdom. Of the 64 fortresses for the defence of Mewar 32 were constructed by him. There are many references in his inscriptions and in the colophons to the Sangitaraja of his having constructed fortresses on 18 hills. Achalgarh on the top of one of the peaks of the Abu mountain and Kumbhalgarh very near Udaipur are the most prominent. Kumbhalgarh is indeed a masterpiece of military engineering and fortification. It is so strongly constructed that time and again the imperial armies of Akbar failed to carry it in assault. Once only it fell into enemy hands, but it was soon recovered by Rana Pratap and no successor of Akbar was able to take it again.

9. Maharana Kumbha strengthened the defences at Chitorgarh and built seven of its gates. The present road which leads up the hill to the Fort was also constructed by him. The Kirtistambha (Tower of Victory) is one of the most imposing features of the Chitorgarh Fort. This was built to celebrate the victory which Maharana Khumba won against Mahmud Khilji I of Mandu in 1438. On the fall of Mandu, the Sultan was brought a captive to Chitor

and kept there a prisoner. The foundations of this tower were laid in 1440 and it was finished only in 9 years. Ferguson says of it, "a Pillar of Victory like that of Trojan at Rome, but in infinitely better taste as an architectural object than the Roman example" (History of Indian and Eastern Architecture, P. 253) and Col. Tod says of it. "The only thing in India to compare with it is the Kutab Minar at Delhi, but though much higher, it is of inferior character."

10. The Tower of Victory (Kirtistambha) is 120 feet in height. At the feet, each face is about 35 feet, and at the top, it is about 17 feet. It is erected on a spacious terrace about 42 feet square. It has nine storeys, with openings on each face for each of the storeys and with a portico in front. The pillar is full of sculptures and other forms of decorations. The profusion of such ornamentations does not however affect the artistic beauty of the whole structure. It is said that the column cost about ninety lakhs of rupees to build. While every student in School is acquainted with the Kutab Minar, few know that there is such an architectural wonder in India like this Tower of Victory of Maharana Kumbha.

11. Among the many temples that he built, special mention may be made of the Kumbhaswami shrine at Chitorgarh completed in 1448 A. D. This is dedicated to Lord Krishna. It is known as Kumbha Shyam in Abul Fazal's Akbar Nama. To the west of this temple there are two reservoirs 125 feet long, 50 feet wide and 50 feet deep, built to commemorate the marriage of the daughter of Maharana Mokal named Lal Bai with Achalsingh Kheechi of Gagraon. It is reported that at the time of the

marriage festival, these reservoirs were filled with ghee and oil for distribution to the guests who had come to the wedding and they are still known as Ghi Baori and Tel Baori.

12. Chaumukha Temple at Ranpur is another very important temple constructed during the time of Maharana Kumbha. It is a Jain Temple dedicated to Rishabhanath or Rishabhadeva, the first of the Jain Tirthankaras. It was built in 1439 A. D. Ferguson says of it "I know of no other building in India of the same class that leaves so pleasing an impression or afford so many hints for the graceful arrangement of columns in an interior." (History of Indian and Eastern Architecture P. 242). In the same place he says, "notwithstanding long neglect, it is still nearly perfect and is the most complicated and extensive Jain temple I have myself ever had an opportunity of inspecting."

13. Ekalingji is about 12 miles from Udaipur. The original temple was built by Bappa Rawal. It had been frequently renovated. Maharana Kumbha made his great contribution in this renovation work. He built the Kumbhamandapa in front of the shrine and the Toran leading to the Mandap. He also erected the gold flag-staff. The temple is dedicated to Mahadeva or Shiva, who is the guardian deity of Mewar. The Maharanas are only Dewans or Ministers of the Deity to whom the country belongs and the Maharanas are usually termed Dewans in preference to Maharanas in local literature. This temple is another of the architectural achievements of Maharana Kumbha, though he was not the original builder, but was only its renovator.

14. Although Maharana Kumbha was always surrounded by very powerful enemies with whom he had to fight constantly and although he could not see a single day of peace in the early period of his reign, it is really a matter of amazement that he could devote his time and attention on building so many temples and on constructing the Tower of Victory. We may regard the fortifications as a part of his military campaigns. But what is really striking is that he could attend to the construction of very beautiful buildings both secular and religious, with which in a period of 35 years he embellished the country of Mewar.

15. What is still more amazing is that he was a great scholar, a voluminous author and a great artist. He was proficient in music, both in theory and in practice; he was an expert on the Vina. He was called Abhinavabharatacharya (a modern Bharata – the originator of dance and music). His commentary on the Gitagovinda of Jayadeva has already been alluded to and is available in popular editions. But *Sangitaraja* (King of Music) now published is undoubtedly his greatest work. It is the most extensive treatise dealing with all aspects of music (including dramaturgy). Kumbha wrote a Gitagovinda himself, as he mentions in the colophon to the Sangitaraja and also in the body of the work. A linguist of great ability, he wrote poems and dramas in various languages. Among his other known works may be mentioned Sudaprabandha and a commentary on Chandisataka. A fragment of a work on Kamasastra is deposited in the Anup Sanskrit Library. He is also the author of various songs

and hymns set to tune and *tala* by himself. It is unfortunate that few of his works have been preserved to us. The Rajputana States owe it to their glorious ancestors to make a vigorous search for the manuscripts of works written by such an illustrious Rajput ruler five centuries ago.

16. The period of his literary activity coincides with his great military achievements. From the colophons it is clear that the Sangitaraja was finished in 1456. As the commentary of the Gitagovinda and his other important works are mentioned in the text of Sangitaraja, it is clear that Kumbha's literary activities fell in the period previous to 1456. In the inscriptions in Kumbhalgarh and in Chitorgarh which were written four years later, all his various literary achievements are mentioned. Thus his great triumphs in the field of war synchronised with his great literary achievements and architectural masterpieces.

17. The last days of the great King were passed under a cloud of mental depression. His reason began to fail and in the end he is said to have been assassinated by his son.

18. As a king he was one of the greatest in the historic line of Sisodias. His weakness lay mainly in the fact that he introduced into his dealings with his enemies the impracticable idealism of scriptural Dharma. When he captured his enemies, he let them off with a magnanimity more suited to the heroes of romances than to a ruler anxious for the safety of his kingdom. When Sultan Mahmud Khilji of Malwa, the hereditary enemy of his kingdom

was captured in war, he liberated him loaded with presents, only to be challenged again, this time in alliance with the Sultan of Gujerat. If for a leader in war this quality of magnanimity was a weakness, it was but a further example of the nobility of his character as a man.

19. It is but seldom that India has produced such a great leader and such a great scholar and patron of learning and arts. His name would shine for ever as long as the arts are cultivated and as long as national glory lasts. Even now Kumbha is worshipped by his people. On the descent from Achalgarh, there is in a modest straw shed, an equistrian statue of Kumbha with those of two other Maharanas and a bigger statue of the Purohit (or the family priest of Kumbha) and these statues are objects of worship by local inhabitants.

20. In the matter of the literary achievements of Maharana Kumbha, the Sangitaraja speaks for itself. No special pleading is needed to show what a great scholar, what a fine poet and what a great authority on music and various subjects he was. In this work there is a happy blending, rare in works of a scientific character, of profoundity, accuracy, width and thoroughness on one side, with elegence of style and polish of language on the other. The colophons and the frequent allusions in the text itself, record the great achievements of the author.

C. Kunhan Raja.

INTRODUCTION

The *Sangitaraja* of Maharana Kumbhakarna of Mewar is perhaps the most outstanding work on music, available in Sanskrit. It has not been sufficiently well known till now. No copy of the work had been identified in any library and described. The only copy sighted till now is in the Anup Sanskrit Library, where there is a complete copy besides many fragmentary copies. All of them are described in the Preface. There has been a notice of another manuscript; but I have not been able to trace its whereabouts. It is noted by Kielhorn in his catalogue of the manuscripts in the Central Provinces; but the later catalogue of Hiralal does not mention it. I made some inquiries; I was not able to get any information about it.

As is mentioned in the text itself, the work is called *Shodashasahasri* (a text in sixteen thousand *Granthas*), and is a voluminous one, consisting of sixteen thousand *Grantha* units (each *Grantha* unit being thirty two syllables). The *Sangitaratnakara* of Sarngadeva is less than a third of this work in size; Bharata's *Natyasastra* too is only less than 6000 *Granthas*. It deals with all topics found in Bharata and deals with the points with a critical eye, examining and incorporating the information gathered from all the works known at that time and also in relation to the art of music as practised then.

The work is known as both *Sangitaraja* and *Sangitamimamsa* and both the names occur simultaneously in the colophons It is divided into five

Books called *Ratnakoshas* (treasures of gems); each such *Ratnakosha* is divided into five parts called *Ullasas* (lustures) and each *Ullasa* into four *Parikshanas* (examinations). Thus there are eighty sections in the whole work. These divisions are of very unequal length. A table showing the divisions and their relative extent will be given later in this Introduction when there will be a detailed treatment of the work.

I must first of all deal with the authorship of the work. Readers are likely to be surprised that I have published the work as that of Maharana Kumbha of Mewar, while the name does not occur anywhere in the portion now issued; not only this, the name of the author is definitely given as Kalasena; the genealogy of the author is also given in the opening part of the work, and this is quite different from the genealogy of Kumbha that is known. In the body of the work and also in the colophons, various details are given about the author and none of them agree with what is known of Kumbha. Kumbha's commentary on the *Gitagovinda* called the *Rasikapriya* is already published and there too the genealogy given is different from that given in this work. The only evidence available to identify Kumbha as the author of this work is that *Rasikapriya* mentions *Sangitamimamsa* as the work of Kumbha. And this work mentions a commentary on the *Gitagovinda* as another work of the author. But this is too slender an evidence when it is placed against the distinct genealogies of Kumbha and of Kalasena, the author of this commentary, and against the differences in the details regarding the two authors. This point calls

for detailed investigation. As a matter of fact many pepole have told me that this work is different from the *Sangitaraja* of Kumbha, that this is an adaptation from Kumbha's work by another king named Kalasena whose territory was further to the south than Mewar.

To set the mind of the readers at rest on this perplexing problem, I may state that there are many manuscripts, all fragmentary at present, where the name of the author appears in the body of the work as Kumbha and not as Kalasena. In these manuscripts, even the colophons give the name of the author as Kumbha and the details about the author as what are known in the case of Kumbha. No such manuscript for the opening portion of the work has come to my notice. But after a careful examination of the manuscripts available I am satisfied that if a manuscript for the opening portion should come to light where the name of the author is given as Kumbha, the reading of the verses would give the various names of the author's ancestors as what we should expect in the genealogy of Kumbha.

In the fragmentary manuscripts, the small colophons at the end of sections appear as:

इति श्रीराजाधिराजश्रीकुंभकर्णमहीमहेंद्रेण विरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां गीतरत्नकोशे प्रबन्धोल्लासे आलिक्रमप्रबंधपरीक्षणं तृतीयं ॥ etc.

I am also giving long colophons at the end of a Part which can be compared with the colophons at the ends of the various Parts in the Book that is now issued.

इति श्रीसरस्वतीतीरसमुद्भूतकैरवोद्याननायकेन अभिनवभरताचार्येण मालवांभोधिमाथमंथमहीधरेण मेदपाटसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन अरिराजमत्तमातगपंचाननेन प्ररूढपत्रयवनदवदहनदवानलेन प्रत्यर्थिपृथिवीपतितिमिरततिनिराकरणप्रौढप्रतापमार्तंडेन वैरिवनितावैधव्यदीक्षादानदक्षोद्दंडकोदंडदंडमंडितखंडभुजादंडेन भूमंडलाखंडलेन श्रीचित्रकूटविभुना अभ्युद्यनरेश्वरेण गजनरतुरगाधीशराजत्रितयतोडरमल्लेन वेदमार्गस्थापनचतुराननेन याचककल्पलताकल्पद्रुमेण वसुंधरोद्धरणादिवराहेण परमभागवतेन जगदीश्वरीचरणकिंकरेण भवानीपतिप्रसादासादितवरप्रसादेन राजगुर्वादिबिरुदावलीविराजमानेन राजाधिराजश्रीकुंभकर्णमहींद्रेण विरचिते संगीतराजे गीतरत्नकोशे द्वितीये प्रबंधोल्लासे श्रीचित्रकूटे दुर्गे नूतनप्रतोलीपद्धतिसहोदरं प्रबन्धपरीक्षणं चतुर्थं समाप्तमिति ॥ शुभं भवतु । श्री श्री etc.

These are in the manuscript described as C. in the Preface.

The following is in Ms. described as D.

इति श्रीसरस्वतीतीरसमुद्भूतकैरवोद्याननायकेन अभिनवभरताचार्येण मालवाम्भोधिमाथमन्थमहीधरेण योगिनीप्रसादासादितयोगिनीपुरेण मण्डलदुर्गोद्धरणोद्धृतसकलमण्डलाधीश्वरेण अजयमेरुजयाजेयविभवेन यवनकुलाकालकालरात्रिरूपेण शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण नागपुरोन्मूलनधर्षितनागपुरेण अर्बुदाचलग्रहणसंदर्शिताचलोद्धृतप्रतापेन गुर्जराधीशधीरत्वोन्मूलनप्रचण्डपवनेन श्रीमत्कुम्भलमेरुनवीननिर्मितिपराजितसुमेरुणा श्रीचित्रकूटभौमस्वर्गतायथार्थीकरणरचितचारुपथेन मेदपाटसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन अरिराजमत्तमातङ्गपञ्चाननेन प्ररूढपत्रयवनद्वदहनदावानलेन प्रत्यर्थिपृथिवीपतितिमिरततिनिराकरणप्रौढप्रतापमार्तण्डेन वैरिवनितावैधव्यदीक्षादानदक्षोद्दण्डकोदण्डदण्डमण्डिताखण्डभुजादण्डेन भूमण्डलाखण्डलेन श्रीचित्रकूटविभुना अभ्युद्यतमनरेश्वरेण गजनरतुरगाधीशराजत्रितयतोडरमल्लेन वेदमार्गस्थापनचतुराननेन याचककल्पनाकल्पद्रुमेण वसुन्धरोद्धरणादिवराहेण परमभागवतेन जगदीश्वरीचरणकिङ्करेण भवानीपतिप्रसादासादितवरप्रसादेन राजगुर्वादिबिरुदावलीविराजमा-

नेन राजाधिराजश्रीमोकलेन्द्रनन्दनेन राजाधिराजश्रीकुम्भकर्णमहीमहेन्द्रेण विरचितायां ॥ etc etc.

For the sake of convenience I refer to those manuscripts where the name of the author is given as Kumbha as Kumbhakarna manuscripts and the others as Kalasena manuscripts. It would be found that the colophons in the Kalasena manuscripts are identical with those in the Kumbhakarna ones. There is not even an adaptation. There is only a deliberate substitution of a few names for other names. In the body of the work also we find this substitution. Thus the following correlates may be taken note of.

Kumbhakarna is always substituted by Kalasena:

	Kumbhakarna ms.	Kalasena ms.
III-i-1-15.	कुम्भकर्णो यथाशास्त्रम्	कालसेनो यथाशास्त्रम्
III-i-1-131	कुम्भकर्णनृपाधीशोपदेशं प्राप्य	कालसेननृपाधीशोपदेशं प्राप्य
III-i-2-67.	रावणीयमतज्ञेन कुम्भकर्णेन भूभुजा	रावणीयमतज्ञेन कालसेनेन भूभुजा
V-i-1-4o.	कुम्भकर्णः समाधत्ते	कालसेनः समाधत्ते
II-iii-4. last verse.	चित्रकूटनिलये सुपद्धतिम्	ब्रह्मशैलनिलये सुपद्धतिम्
III-i-1-83.	उच्यते कुम्भभूभुजा	उच्यते कृष्णभूभुजा

But in one place Kumbhakarna is substituted by Krishnakarna. This shows that the substitution was made on a deliberate plan. The scribes must have had instructions to substitute Kumbha by Krishna, and though Kumbhakarna was to be substituted by Kalasena, yet by an inadvertence, Kumbhakarna was

substituted by Krishnakarna. This is at the end of Ragollasa in the complete manuscript where the name is consistently given as Kalasena for the author.

There are various indications that the work is by Kumbhakarna, the Maharana of Mewar. At the end of *Charikollasa* in the *Nrityaratnakosha* there is in the Kumbhakarna manuscript (described as. I in the Preface) the following.

एकलिङ्गप्रसादेन मण्डले यस्य नित्यशः ।
नेतयस्तेन राज्ञेदं कृतं मण्डललक्षणम ॥

In the Kalasena manuscript (described as A and J) the reading is.

कामेश्वरीप्रसादेन for एकलिङ्गप्रसादेन ।

Now, Ekalinga is the family Deity of the Maharanas of Mewar. In the Kalasena ms. this identification mark is replaced by another name.

In the Kumbhakarna manuscript (described as C in the Preface) there is at the end, the following:

गीतरत्नकोशे द्वितीये प्रबन्धोल्लासे श्रीचित्रकूटदुर्गे नूतनप्रतोली-पद्धतिसहोदरं प्रबन्धपरीक्षणं चतुर्थं समाप्तम् ।

There is nothing corresponding to this in the other manuscripts.

Even in the opening section where there is the genealogy of the author given, some of the facts tally with what we know of Kumbhakarna; the differences are only in the names. The first among the ansces-tors given in the Kalasena manuscripts (no Ku-mbhakarna manuscript for this portion has come to light) is Tamaraja (verse 7) in the dynasty called Vyaghrachamikara. Then there are the following kings: Amoda (verses 8, 9), his son Shri Rama (verses 10, 11), his son Pedaraja (verses 12 to 16) and his son Tamaraja (verses 17 to 21); he is the father of Kalasena. Here Kalasena's grandfather is famous as the hero who rescued Gaya from the infidels (verse 16); this is spoken of about Lakha the grandfather of Kumbhakarna also. The commentary on the Gita-govinda gives only Hammira, Kshetra, Lakha and Mokal (the last being the father of Kumbha). In that commentary also there is the passage:

गयाविमोक्षास्थितधर्मरक्षः

glorifying his rescue of Gaya.

In the colophons and also in the body of the book (Gitaratnakosha, Prabandhollasa, Sudaparikshana, verse 29) there is the mention of his own work called *Gitagovinda* besides his commentary on the *Gitago-vinda* of Jayadeva. The passage in the body of the text is:

अष्टाविंशतिरेतेऽत्र प्रबन्धाः कृष्णभूभुजा ।
स्वोपज्ञगीतगोविन्दमिश्रसूडे प्रकीर्तिताः ॥

The passage in the colophon is found at the end of the last *Ullasa* (P. 74. ll. 7, 8. in the text)

From the above details what is certain is that Maharana Kumbha of Mewar has written a comme-ntary on the *Gitagovinda* and that the same author has written a work called *Sangitaraja*. Considerable portions of this latter work bearing his name as author are available in fragmentary manuscripts, though no complete copy is available at present. There is a com-plete copy of a work of that name, and also fragments, sometimes intermixed with fragments of the former, where the author is known as Kalasena. On compari-son, it is found that both the works are absolutely the

same; the only difference is that the name of the author is given as Kalasena for Kumbhakarna and many other names are also replaced by new names.

It had been suggested to me by some one (I do not desire to publish his name in the absence of a record about such an opinion having been expressed by him) who has in his possession a large collection of rare manuscripts relating to music, who has made a very careful study of the problem of music in ancient India and who has also written articles on various rare musical works, that the real work of Maharana Kumbha is a much shorter one and that the complete manuscripts available in Bikaner is the copy of a Sangitaraja by another king named Kalasena who reigned in a country further to the south of Mewar. He had a transcript in his own hand-writing for the first *Ratnakosha* (what is now published) from a manuscript where the name appears as Kumbhakarna for the author and where the genealogy is also that of Kumbhakarna. I was able to see it once; but on a later occasion when I wanted to compare it carefully with the complete copy of the Sangitaraja in Bikaner, I was not given the needed facility.

But the contention that the work of Maharana Kumbhakarna is a much shorter one has no basis; both the works are absolutely identical; even the Kumbhakarna manuscript which he showed me is not different from the work as it is now published. There is no question about the complete identity of the works. The only question is the relation of Kalasena to Kumbhakarna.

It has been suggested to me by another scholar

who is a great authority on the history of Rajputana that Kalasena was different from Kumbhakarna and that the former took the work of Kumbhakarna and got it altered, so far as the name of the author is concerned, and gave it out to the world as his own work.

The only difficulty for this position is that we have yet to find out a king called Kalasena. I made various searches and I was not able to get at such a name. Further, is it possible that a king would think of playing such a terrible plagiarism? Not a word is changed in the original work of Kumbhakarna; all his exploits, all the details about him and all historical facts known about him are retained with just a substitution of new words for the original. It is not even a recast. If it were a recast I can understand another author giving out such a recast as an original work.

From the beginning I had my own explanation; I still cling to that original hypothesis which I had. I had seen the manuscripts when I arranged the Library in 1940 and 41. I had known both the names. I concluded at that time that Maharana Kumbhakarna had the name Kalasena also. It was only when I started the edition of the work that I could make a detailed study of the problem, and I found then that there was no reference to the name Kalasena in any of the various records available about Kumbhakarna. The problem was thought of only then. I felt that the work was written by Maharana Kumbhakarna and that in a particular manuscript, the name was suppressed deliberately and another name was put. The copy in Bikaner is that particular

one. The reason for such a suppression I will explain at this stage.

The manuscript was copied for the sake of the dancing girls employed in the theatre attached to the palace of the king. It was copied some time later after the death of Kumbhakarna. The dates will be considered presently. When a copy of the work written by such a great king like Kumbhakarna was prepared for the dancing girls in the theatre, perhaps it was thought improper that the name of the author of the work should be made known to them. So in making the copy, the changes were made to conceal the identity of the royal author. The facts about the copying are given below:

शाके वेदकराम्बुधिक्षितिमिते संवत्सरे दुन्दुभौ
चैत्रे मासि सिते रवौ फणितिथौ ब्राह्मे तथायुष्मति ।
योगे बालवसंज्ञके तिथिदले कामेश्वरीपर्वते
कामाक्षावनदेवपादयुगलध्यानाप्तराज्यश्रियः ॥
लक्ष्मीपङ्कजभूभुवोरनुदिनं संपादयन्नैक्यतां
स्वर्भूयोनिपुरेषु लोकमहितं विस्फारयन् सद्यशः ।
आस्ते यो नृपतामराजतनयः श्रीकालसेनो विभु-
स्तद्ब्राण्डारनिकेतगस्थितममुं हींगीतराजं सुधीः ॥
श्रीमद्गार्ग्यकुलप्रजो निधिकुलावासालयादेवता-
पादद्वन्द्वविराजितैकसुमनाः श्रीरामचन्द्रात्मजः ।
सद्विज्ञाननरेश्वराञ्चितगुणः सन्मानशाली लस-
त्सूक्तिः प्रोद्भचातुरीचतुरवाक् श्रो म्हालभट्टोऽलिखत् ॥

स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहनशके १४२४ दुन्दुभीसंवत्सरे चैत्रशुद्ध ५ रवौ रोहिणीनक्षत्रे आयुष्मान् नाम योगे बालवकरणे एतस्मिन् दिने कामगिरीस्थाने राज्ञः श्रीकालसेनस्य नाट्यशालास्थितनर्तकीनां पठनार्थं निधिवासस्थित-रामेश्वरभट्टसुत-म्हालसाभट्टेन संगीतराजस्य पुस्तकं लिखितम् ॥

The copy was made in the year 1424 (Veda 4; Kara, hand 2; Ambudhi, ocean 4; Kshiti, earth 1) which corresponds to 1502 A.D. This is thirty four years after the death of Maharana Kumbha. Yet at the time when the copy was made, it is stated in the above passage that Kalasena the author was living.

The idea must have been that the dancing girls who were to study the text were made to understand that the work was by another king who was at that time alive and that they were given for study such an important work. It is not stated here that the work was composed at that time. The date is that of the transcription and not of composition. If it is possible to find out a Kalasena who can be credited with all the exploits and achievements given in the colophons, then it is another matter.

From these considerations I am inclined to conclude that the work was written by Maharana Kumbha and that after some time, when a copy was prepared for the use of the people employed in the theatre attached to the palace of the king, the name of the author was purposely concealed and another name, namely Kalasena, was inserted. This was done in a very methodical way; all the names which might reveal the identity of the author were also altered. It is this copy that is available in the Bikaner Library as a complete copy. Of the real copy, only parts are available in the Library.

About the author, I have added a brief account separately before this Introduction on that subject.

This is the biggest Sanskrit work on music available. And it is a fairly old one too. It is

divided into five Books called *Ratnakoshas* (treasures of gems) and each one of them is divided into four *Ullasas* (lustres) and each Ullasa is divided into four *Parikshanas* (examinations). The following table will give the names of the various sections. I am also giving the number of the sheets where each section ends, in the complete manuscript, so that readers can have an idea of the relative extent of the sections.

I. पाठ्यरत्नकोशः folia 1-38.

II. गीतरत्नकोशः

	i स्वरः	ii रागः	iii प्रकीर्णकम्	iv प्रबन्धः
१.	स्थानादि (७३)	ग्रामरागाः (१५६)	वाग्गेयकाराः (१७७)	गीतानि (२३७)
२.	साधारणम् (७९)	रागाङ्गानि (१६७)	शब्दभेदाः (१८०)	सूडाः आलिक्रमाः (२५७)
३.	वर्णः (८३)	भाषाङ्गानि (१७३)	गमकाः (१८१)	प्रकीर्णानि (२६३)
४.	जातिः (११०)	क्रियाङ्गानि (१७६)	स्थायाः (१८८)	प्रबन्धाः (२७०)

III. वाद्यरत्नकोशः

	i ततम्	ii सुषिरम्	iii घनम्	iv अवनद्धम्
१.	एकतन्त्री (२७५)	वंशः (३००)	मार्गतालः (३१४)	पुष्करवाद्यः (३३५)
२.	नकुलादि (२७८)	स्वरोत्पत्तिः (३०६)	देशीतालः (३२०)	पाटः (३४२)
३.	मत्तकोकिला (२८९)	गुणाः दोषाः (३०७)	तालप्रत्ययः (३२८)	वाद्यप्रबन्धाः (३४७)
४.	किन्नरी (२९६)	पावादि (३०८)	ताललक्षणम् (३३१)	पटहादि (३५६)

divided into five Books called *Ratnakoshas* (treasures of gems) and each one of them is divided into four *Ullasas* (lustres) and each Ullasa is divided into four *Parikshanas* (examinations). The following table will give the names of the various sections. I am also giving the number of the sheets where each section ends, in the complete manuscript, so that readers can have an idea of the relative extent of the sections.

I. पाठ्यरत्नकोशः folia 1-38.

II. गीतरत्नकोशः

	i स्वरः	ii रागः	iii प्रकीर्णकम्	iv प्रबन्धः
१.	स्थानादि (७३)	ग्रामरागाः (१५९)	वाग्गेयकारः (१७७)	गीतानि (२३७)
२.	साधारणम् (७९)	रागाङ्गानि (१६७)	शब्दभेदाः (१८०)	सूडाः आलिक्रमाः (२५७)
३.	वर्णः (८३)	भाषाङ्गानि (१७३)	गमकाः (१८१)	प्रकीर्णानि (२६३)
४.	जातिः (११०)	क्रियाङ्गानि (१७६)	स्थायाः (१८८)	प्रबन्धाः (२७०)

III. वाद्यरत्नकोशः

	i ततम्	ii सुषिरम्	iii घनम्	iv अवनद्धम्
१.	एकतन्त्री (२७५)	वंशः (३००)	मार्गतालः (३१४)	पुष्करवाद्यः (३३५)
२.	नकुलादि (२७८)	स्वरोत्पत्तिः (३०६)	देशीतालः (३२०)	पाटः (३४२)
३.	मत्तकोकिला (२८९)	गुणाः दोषाः (३०७)	तालप्रत्ययः (३२८)	वाद्यप्रबन्धाः (३४७)
४.	किन्नरी (२९६)	पावादि (३०८)	ताललक्षणम् (३३१)	पटहादि (३५६)

IV. नृत्यरत्नकोशः

	i आङ्गानि	ii चारी	iii करणम्	iv प्रकीर्णकम्
१.	अङ्गानि (३८६)	स्थानकानि (४०२)	शुद्धकरणानि (४१६)	वृत्तिः (४३१)
२.	प्रत्यङ्गानि (३८६)	प्रत्यङ्गानि (३८६)	शुद्धचारी (४०५)	देशीकरणानि (४२१)
३.	उपाङ्गानि (३९६)	देशीचारी (४०७)	अङ्गानि (४२५)	लास्याङ्गानि (४३७)
४.	आहार्याभिनयः (३९७)	मण्डलानि (४०९)	रेचकानि (४२६)	पात्रलक्षणानि (४४५)

V. रसरत्नकोशः

	i रसः	ii विभावः	iii अनुभावः	iv संचारी
१.	रसस्वरूपम् (४४७)	नायकः (४५८)	अनुभावः (४७८)	निर्वेदः (४८७)
२.	रसतत्वम् (४५० a)	नायिका (४६६)	अवस्था (४७९)	भावावस्थानम् (४८८)
३.	रसाश्रयः (४५० b)	चेष्टादि (४६८)	सात्त्विकः (४८१)	रससङ्करः (४९०)
४.	रसलक्षणम् (४५६)	उद्दीपनम् (४७१)	प्रवासः (४८२)	ग्रन्थसमाप्तिः (४९४)

The scheme of the division is given in the *Anukramanika* section of the first Part of the first Book presented in this edition. The table given above makes the subject matter clear. There is a small mistake in the text. The subject matter given on P. 17, verse 31:

सभापतिः सभायाश्च निवेशः

should really be the beginning of the *Nritya* section. I do not know how the mistake arose; the text as printed is faithful to the manuscripts. I am not able to get at the correct reading.

All that I can say at this stage about the work is that it is one of the masterpieces in Sanskrit literature. It is comprehensive, critical and scholarly. The presentation is exquisite. The language is poetical. It is as much poetry as science.

In the various sections, he gives full details about the points dealt with. Thus examples and explanations are given for all the various *Ragas* mentioned, in the second Book. I give a certain list of points dealt with in the Prabandha section, so that readers can have an idea of the wealth of information that is available in this work.

शुद्धैलाचतुष्टयम् ॥ पार्वतीमते पञ्चदशैलाभेदाः । नन्दिमते मात्रैलाचतुष्टयम् । अर्जुनोक्तमात्रैलाचतुष्टयम् । अर्जुनोक्तं विचित्रमात्रैलाचतुष्टयम् । वर्णमात्रैला । वर्णैला etc. in ऐलाप्रबन्ध । त्रिशच्छेकाः । चतुर्विंशतिझोम्बडाः । चतुर्विंशतिरासकलक्षणम् । दशावतारकीर्तिधवलनामा प्रबन्धः माधवोत्सवकमलाकरनामा प्रबन्धः । अक्लेशकेशवकुञ्जरतिलकनामा प्रबन्धः । हरवल्लभाशोकपल्लवनामा प्रबन्धः । स्निग्धमधुसूदनरासावलयनामा प्रबन्धः । हरिसमुदयगरुडपक्षनामा प्रबन्धः । हरिशरणकदलीपत्रनामा प्रबन्धः । हरिरसमन्मथतिलकनामा प्रबन्धः । वदमीपतिरत्नावलीनामा प्रबन्धः ।

IV. नृत्यरत्नकोशः

	i आङ्गानि	ii चारी	iii करणम्	iv प्रकीर्णकम्
१.	अङ्गानि (३८६)	स्थानकानि (४०२)	शुद्धकरणानि (४१६)	वृत्तिः (४३१)
२.	प्रत्यङ्गानि (३८६)	प्रत्यङ्गानि (३८६)	शुद्धचारी (४०५)	देशीकरणानि (४२१)
३.	उपाङ्गानि (३९६)	देशीचारी (४०७)	अङ्गानि (४२५)	लास्याङ्गानि (४३७)
४.	आहार्याभिनयः (३९७)	मण्डलानि (४०६)	रेचकानि (४२६)	पात्रलक्षणानि (४४५)

V. रसरत्नकोशः

	i रसः	ii विभावः	iii अनुभावः	iv संचारी
१.	रसस्वरूपम् (४४७)	नायकः (४५८)	अनुभावः (४७८)	निर्वेदः (४८७)
२.	रसतत्त्वम् (४५० a)	नायिका (४६६)	अवस्था (४७९)	भावावस्थानम् (४८८)
३.	रसाश्रयः (४५० b)	चेष्टादि (४६८)	सात्त्विकः (४८१)	रससङ्करः (४९०)
४.	रसलक्षणम् (४५६)	उद्दीपनम् (४७१)	प्रवासः (४८२)	ग्रन्थसमाप्तिः (४९४)

The scheme of the division is given in the *Anukramanika* section of the first Part of the first Book presented in this edition. The table given above makes the subject matter clear. There is a small mistake in the text. The subject matter given on P. 17, verse 31:

सभापतिः सभायाश्च निवेशः

should really be the beginning of the *Nritya* section. I do not know how the mistake arose; the text as printed is faithful to the manuscripts. I am not able to get at the correct reading.

All that I can say at this stage about the work is that it is one of the masterpieces in Sanskrit literature. It is comprehensive, critical and scholarly. The presentation is exquisite. The language is poetical. It is as much poetry as science.

In the various sections, he gives full details about the points dealt with. Thus examples and explanations are given for all the various *Ragas* mentioned, in the second Book. I give a certain list of points dealt with in the Prabandha section, so that readers can have an idea of the wealth of information that is available in this work.

शुद्धैलाचतुष्टयम् ॥ पार्वतीमते पञ्चदशैलाभेदाः । नन्दिमते मात्रैलाचतुष्टयम् । अर्जुनोक्तमात्रैलाचतुष्टयम् । अर्जुनोक्तं विचित्रमात्रैलाचतुष्टयम् । वर्णमात्रैला । वर्णैला etc. in ऐलाप्रबन्ध । त्रिशच्छ्लोकाः । चतुर्विंशतिझोम्बडाः । चतुर्विंशतिरासकलक्षणम् । दशावतारकीर्तिधवलनामा प्रबन्धः माधवोत्सवकमलाकरनामा प्रबन्धः । अक्लेशकेशवकुञ्जरतिलकनामा प्रबन्धः । हरवल्लभाशोकपल्लवनामा प्रबन्धः । स्निग्धमधुसूदनरासावलयनामा प्रबन्धः । हरिसञ्चुवगरुडपत्तनामा प्रबन्धः । हरिशरणकदलीपत्रनामा प्रबन्धः । हरिरसमन्मथतिलकनामा प्रबन्धः । लक्ष्मीपतिरत्नावलीनामा प्रबन्धः ।

IV. नृत्यरत्नकोशः

	i आङ्गानि	ii चारी	iii करणम्	iv प्रकीर्णकम्
१.	अङ्गानि (३८६)	स्थानकानि (४०२)	शुद्धकरणानि (४१६)	वृत्तिः (४३१)
२.	प्रत्यङ्गानि (३८६)	प्रत्यङ्गानि (३८६)	शुद्धचारी (४०५)	देशीकरणानि (४२१)
३.	उपाङ्गानि (३९६)	देशीचारी (४०७)	अङ्गानि (४२५)	लास्याङ्गानि (४३७)
४.	आहार्याभिनयः (३९७)	मण्डलानि (४०६)	रेचकानि (४२६)	पात्रलक्षणानि (४४५)

V. रसरत्नकोशः

	i रसः	ii विभावः	iii अनुभावः	iv संचारी
१.	रसस्वरूपम् (४४७)	नायकः (४५८)	अनुभावः (४७८)	निर्वेदः (४८७)
२.	रसतत्वम् (४५० a)	नायिका (४६६)	अवस्था (४७६)	भावावस्थानम् (४८८)
३.	रसाश्रयः (४५० b)	चेष्टादि (४६८)	सात्त्विकः (४८१)	रससङ्करः (४९०)
४.	रसलक्षणम् (४५६)	उद्दीपनम् (४७१)	प्रवासः (४८२)	ग्रन्थसमाप्तिः (४९४)

The scheme of the division is given in the *Anukramanika* section of the first Part of the first Book presented in this edition. The table given above makes the subject matter clear. There is a small mistake in the text. The subject matter given on P. 17, verse 31:

सभापतिः सभायाश्च निवेशः

should really be the beginning of the *Nritya* section. I do not know how the mistake arose; the text as printed is faithful to the manuscripts. I am not able to get at the correct reading.

All that I can say at this stage about the work is that it is one of the masterpieces in Sanskrit literature. It is comprehensive, critical and scholarly. The presentation is exquisite. The language is poetical. It is as much poetry as science.

In the various sections, he gives full details about the points dealt with. Thus examples and explanations are given for all the various *Ragas* mentioned, in the second Book. I give a certain list of points dealt with in the Prabandha section, so that readers can have an idea of the wealth of information that is available in this work.

शुद्धैलाचतुष्टयम् ॥ पार्वतीमते पञ्चदशैलाभेदाः । नन्दिमते मात्रैलाचतुष्टयम् । अर्जुनोक्तमात्रैलाचतुष्टयम् । अर्जुनोक्तं विचित्रमात्रैलाचतुष्टयम् । वर्णमात्रैला । वर्णैला etc. in ऐलाप्रबन्ध । त्रिशच्छ्लेकाः । चतुर्विंशतिझोम्बडाः । चतुर्विंशतिरासकलक्षणम् । दशावतारकीर्तिधवलनामा प्रबन्धः माधवोत्सवकमलाकरनामा प्रबन्धः । अकलेशकेशवकुञ्जरतिलकनामा प्रबन्धः । हरवल्लभाशोकपल्लवनामा प्रबन्धः । स्निग्धमधुसूदनरासावलयनामा प्रबन्धः । हरिसम्बुद्धगरुडपत्तनामा प्रबन्धः । हरिशरणाकदलीपत्रनामा प्रबन्धः । हरिरसमन्मथतिलकनामा प्रबन्धः । लक्ष्मीपतिरत्नावलीनामा प्रबन्धः ।

अमन्दकुन्दमकरन्दनामा प्रबन्धः । हरिहारताखराजिजलधरविलसितनामा प्रबन्धः । तालरागार्णवमुरारिमङ्गलकुसुमनामा प्रबन्धः । सानन्दगोविन्दरागश्रेणिकुसुमास्तरणनामा प्रबन्धः । etc. etc.

There are 28 such *Prabandhas* described.

As for the author's other works, his *Rasikapriya* which is a commentary on Jayadeva's *Gitagovinda* is well known and is already printed. That work quotes frequently from this work, as from *Sangitamimamsa*, and all the verses are seen in this work.

In this work, the author says that he has written another *Gitagovinda* himself. There is mention of *Sudaprabandha* as another work of his. He has written dramas in various languages. I give below the passages from the Chitorgarh Inscription where his works are mentioned; passages from his colophon given at the end of the work published here may be also compared in this connection.

आलोक्याखिलभारतीविलसितं संगीतराजं व्यधा-
दौद्धत्यावधिरञ्जसा समतनोत् सूडप्रबन्धाधिपम् ।
नानालंकृतिसंस्कृतां व्यरचयच्चण्डीशतव्याकृति
वागीशो जगतीतलं कलयति श्रीकुम्भदम्भात् किल ॥ १५७
येनाकारि मुरारिसंगतिरसप्रस्यन्दिनी नन्दिनी
वृत्तिर्व्याकृतिचातुरीभिरतुला श्रीगीतगोविन्दके ।
श्रीकर्णाटकमेदपाटसुमहाराष्ट्रादिके यो जय-
द्वाणीगुम्फमयं चतुष्टयमयं सन्नाटिकानां व्यधात् ॥ १५८

An interesting work of Maharana Kumbha of which there is no mention anywhere is a small treatise on *Kamashastra* called *Sankshepa-kamashastra* (condensed *Kamashastra*). There is a fragment of the work in Bikaner. Only two sheets are available. It is in an extremely damaged condition. The paper is very brittle and cannot be handled at all even with

the greatest care. There is the following colophon at the end of a the work, which definitely proves the authorship of the work.

श्रीहम्मीरनरेशवंशमुकुटः श्रीमोकलक्ष्मापति-
स्तद्गेहे गृहिणी शचीव सुगुणा सौभाग्यदेवी मता ।
तत्पुत्रो भुवि राजते कविवरः श्रीकुम्भकर्णो नृप-
स्तत्त्वं व्याकुरुते विचित्ररचितं . . . कामशास्त्र शतम् (?) ॥
इति कुम्भकर्णविरचितं संक्षेपतः श्रीकामशास्त्रं संपूर्णम् ॥

The *Sangitaraja* was finished in the year 1453 A. D. as is mentioned in the concluding portion of the work. The following verse gives, so to speak, the horoscope of the birth of the *Sangitaraja:*

श्रीमद्विक्रमकालतः परिगते नन्दाभ्रभूतक्षितौ
वर्षे बाणनगेन्दुशाकसमये संवत्सरे च ध्रुवे ।
ऊर्जे मासि तिथौ हरे रविदिने हस्तर्क्षयोगे तथा
योगे चाभिजिति स्फुटोऽयमभवत्संगीतराजाभिधः ॥

There is certainly some mistake in the reading so far as the Saka year is concerned. Perhaps the reading ought to be:

वर्षेऽस्त्याद्र्यनलेन्दुशाकसमये संवत्सरे च ध्रुवे

In Harbilas Sarda's Maharana Kumbha the reading is:

वर्षेऽव्याद्र्यनलेन्दुशाकसमये संवत्सरे च ध्रुवे

But the reading given by me is what is found in the manuscript in Bikaner. The reading given by Harbilas Sarda gives the date as 1734. My reading gives the date as 1735. The manuscripts giving the author as Kumbhakarna have the reading

वर्षे चाऽयनलेन्दु ।

The scribe who prepared the complete manuscript could not herhaps understand this evidently wrong

reading, and in order to get at the date of 1375, he wrote out

वर्षे बाणागनगेन्दु ।

Perhaps he meant

वर्षे बाणानगानिलेन्दु ।

In order to get at that date and in order to be as faithful to the original manuscript as may be possible, I suggest my own reading which gives the date as 1375.

It has already been stated that the complete manuscript in the Anup Sanskrit Library was copied in Saka 1424 (1606 A.D.). Perhaps the fragments in the Library which give the name of the author as Kumbhakarna throughout, may be contemporaneous with the author. It has already been shown that one of them contains the remark that a particular section in that work is चित्रकुटस्थनूतनप्रतोलीपद्धतिसहचर, i.e., written when that प्रतोलीपद्धति was being constructed. This statement is not found in the other manuscripts and may be an evidence of the manuscript being contemporary with the author; the statement was perhaps omitted in the later manuscripts. These manuscripts form a set by themselves. The set must have been complete in the library at some time. Now we have only the manuscripts described as C.D.G.I. and K. Thus the portion in the beginning up to the *Prabandha* section in the second *Ratnakosha* is missing. The manuscripts are old. My impression is that they are the original ones contemporaneous with the author.

No manuscript of his works are available in Mewar (Udaipur) itself. Till now, the only manuscripts of his works are avaible in Bikaner. Some of his works are yet known only by name from the mention in this work and also in the Chitorgarh Inscriptions. By a vigourous search, it may be possible to discover some more works and some more manuscripts.

Apart from the doubt raised by some responsible people about Maharana Kumbha being the author of this work as edited here, on the ground that the name of the author is given as Kalasena, there are others who have suggested that such works could not have been written by the rulers and that some pandits of the court must have written the work and offered it to the world as the composition of the king in return for some favours recived from the king, in the form of wealth and honours and privileges. Such opinions are based on a complete lack of the conditions of ancient india.

It is true that the *Sangitaraja* was written at a time when Maharana Kumbha was engaged in fierce battles againts his enemies all around his country. It is also true that poisoning and assassinations were daily affairs at that time; no one's life was safe. One may reasonably ask whether such could be the environments when a king could have spent so much time in writing such an authoritative work on a very important subject,after reading,studying and scrutinising older texts, comparing theories with practice and analysing and arranging facts for writing the work.

We must understand that even in the midst of terrible wars, the kings in those days lived a pure life, scrupulously observing all religious practices without

any sort of deviation from the prescribed rules and dedicating themslves to protect the people and their religion (which was nothing but their culture). They were not afraid of any danger to their lives. Even in the midst of fierce battles they kept up their mental composure. When they returned from the battle field, they found themselves in the midst of scholars and those who are proficient in fine arts. They encouraged study and scholarship and also the development of fine arts. Scholars and artists accompanied them in their marches during the wars. There is nothing impossble in their engaging themselves in literary activities during the wars also. If the work was finished in 1553 A.D. it shows that the work was being written at a time when he was fully engaged in the wars with his enemies. As I have often said, the kings of those days lived their real life in the assembly of scholars. They spent their time in the council hall with ministers as a relaxation and in the battle-fields as a sport.

Further we must consider one point more. Is it possible that those great kings would have coveted the honour of being an author through such methods? They had the honour of great victories; they had the honour of various other achievements in life. How could they descend to the level of claiming this unearned honour? In those cases where the authorship of the work is known, where a king is known to be not the author and yet where the work bears the name of a king as author, we must look for reasonable explanations. And there are such cases. But when there is no room for any such doubt, we have to accept that the king is himself the author. Here

there is no room for entertaining any doubts on the matter, and as such we have to unhesitatingly accept Maharana Kumbha as the real author of the work.

Maharaja Anup Singhji came to the throne of Bikaner exactly two centuries after the death of Maharana Kumbha of Mewar. In point of scholarship, patronage to learning, literary contributions of volume and weight, protection of *Dharma*, victories and achievements, just rule of the country, and peace and prosperity brought to the country, Maharaja Anup Singhji's name must be placed side by side with the name of Maharana Kumbha. It is no wonder that the manuscripts of the *Sangitaraja* were preserved in the Anup Sanskrit Library. It is in the fitness of things that the work should be publised also from the Anup Sanskrit Library.

C. Kunhan Raja

संगीतराजः

श्रीराजाधिराजेन्द्र-श्रीकालसेन-विरचितः

पाठ्यरत्नकोशः

अनुक्रमणिकोल्लासः

कर्तृप्रशंसा

श्रीगणेशाय नमः

दत्तात्रेयाय नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः।

उद्यद्भास्वदखण्डितप्रसरं महो माहेश्वरं नुमः।
यत्प्रकाशे प्रकाशन्ते भक्तराजीवराजयः ॥ १ ॥

यो गीतानुगतो घनत्वपरमो वाद्यावनद्धाननो
मन्द्राद्येकततोच्चरूपशिखरो नृत्यप्रधानोऽव्ययः।
भास्वत्सर्वरसैकगम्यमहिमा विभ्राजते योगिभिः
संगीताय शिवाय शुद्धमहसे तस्मै परस्मै नमः ॥ २ ॥

निर्मथ्यागमसागरं परिलसद्विज्ञानमन्थाद्रिणा
संगीतामृतमुज्जहार जगतामत्यद्भुतानन्ददम्।
स्फूर्जन्मोहमहाहिदष्टजनतातापापनुत्यै नम-
स्तस्मै श्रीभरताय दिव्यमुनये स्याच्चन्द्रचूडात्मने ॥ ३ ॥

यो वेदांश्चतुरो वगाह्य चतुरो वक्त्रैश्चतुर्भिश्चतु-
र्वर्गाप्त्यै चतुरश्रमुख्यरुचिरं वर्णैश्चतुर्भिर्युतम्।
विज्ञानैकनिकेतनाय भरताचार्याय राज्ञोचिता-
चारार्हं चतुरङ्गनृत्यमदिशत्तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥ ४ ॥

श्रुत्यादिस्वविभूतिभिर्जगदिदं व्याप्यैव नित्यं स्थिता
दुःखोन्मूलनमूलहेतुरखिलस्वर्वासिवन्द्यप्रिया ।
ब्रह्मानन्दरसातिशायिसुखदा ब्रह्मादिभिः संस्तुता
विद्या काचन नूतना विजयते संगीतरूपा शिवा ॥ ५ ॥

श्रीवत्सदेवाप्तवरप्रसादोऽ
स्ति व्याघ्रचामीकरवंशसिन्धुः ।
यो बिभ्रत्युज्ज्वलधामराज-
रत्नानि रत्नाकरतां बिभर्ति । ६ ॥

तत्रोदितो मन्दिरसिन्दिरायाः
श्रीनामराजो द्विजराज आसीत् ।
चित्रं क्षमाभृत्कमलाकरस्य
प्रकाशने भासुरवासरेशः ॥ ७ ॥

तस्मिंस्ततः पल्लवितः प्रतापैः
प्रसूनशोभी यशसां प्रतानैः ।
विनायकप्रत्तधनैः फलाढ्य
आमोदनामाजनि कल्पवृक्षः ॥ ८ ॥

अमुष्योर्वीभर्तुः प्रतिभटचमूः सङ्गरमुखे
समुल्लासिप्रापप्रमृखधृतततत्प्रहरणा ।
कराग्रप्रोद्धूताचिररुचिसकाशासिफलके-
ऽनुबिम्बव्याजेन प्रविलयमगादद्भुतमहो । ९ ॥

तन्नन्दनो निन्दितशारदेन्दुः
कुन्दावदातैर्यशसां कदम्बैः ।
श्रीरामनामा प्रबलारिवर्ग-
स्वर्गार्गलाभेदनकृन्नृसिंहः ॥ १० ॥

कल्पान्तोद्धतचण्डवेगपवनप्रख्यातिविख्यातिभृ-
त्खड्गाग्रप्रविघूर्णनानवरतप्रज्ञापितोद्धारनम् ।
क्षत्रक्षित्युडुसङ्घमुज्ज्वलयितुं श्रीब्रह्मशलाम्बर-
व्यापिम्लेच्छघनाभ्रसङ्घमनघः प्रभ्रंशयामास यः ॥ ११ ॥

श्रीपेडराजस्तनयस्तदीयः
शुक्लक्षपाजीवितकृत्सवृत्तः ।
अक्षप्रसादाप्तविपक्षपक्ष-
च्छेदैकदाद्यः क्षणयुक्सपक्षः ॥ १२ ॥

ततोऽवनिं पूर्वजराजगुप्ता-
मुल्लासयन् द्राक् फलिनीं प्रतापैः ।
श्रीह्माङ्कराजः क्षितिपालपालः
पद्मावतीप्राणपतिः समासीत् ॥ १३ ॥

निर्दूषणस्यापि सतोऽस्य नून-
मिदं जना वाच्यमुदाहरन्ति ।
प्रत्यर्थिकीर्तिप्रमदाहृतौ यन्
मृधे मृधे मे सुजगत्प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

यः प्रत्यहं तुल्यसुवर्णराशि-
दानेन देवैश्चकितं व्यलोकि ।
कदाचिदाच्छिद्य नु नो निवास-
गिरिं द्विजेभ्यः खलु दास्यतीति ॥ १५ ॥

अमुं गयाया जगतीविमुक्ति-
हेतोर्विमुक्तेर्यवनानुरोधात् ।
शशंसुरस्यान्वयिनः परेऽपि
जेष्यन्ति देवा यवनानिति द्राक् ॥ १६ ॥

ततस्तामराजोऽष्टदिक्पानुभावो
भुवो भारजातस्य वोढाविरासीत् ।
जगन्मङ्गलश्रीशसेवानुभावा-
ज्जगन्मङ्गलं यं जगुर्जन्मतोऽपि ॥ १७ ॥

दिग्दन्तावलदन्तकान्तिहरणप्रावीण्यवित्कीर्तिना
तत्तद्राजगुणैकदेशमिलनप्रप्लेष्टसन्मूर्तिना ।
के वान्ये सदृशा भवन्तु गुणिनानेन क्षमापालका
आमीणीकृतराजकेन कवयः किं शाम्यतः श्राम्यथ ॥ १८ ॥

यस्मिन् शासति काश्यपीं नयपरे श्रीरामचन्द्रो नु किं
लोकोक्तिः परयोषिदीत्तणकृतभ्रातृत्वमेतीत्ययम् ।
किं सत्सत्यतया त्रिशङ्कुतनयः श्रीजामदग्न्यो नु किं
प्रत्यर्थिप्रनरेश्वरान्तकरणं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १९ ॥

पूर्वराजगुणान् सर्वानेकत्रस्थान् दिदृत्तुणा ।
निर्मितो विधिना सोऽयं सर्वराजगुणान्वितः ॥ २० ॥

कृतेऽमुना कृते सम्यक् कलिना लुप्तकेलिना ।
न कालोऽस्य चिरं स्थातुमिति स्वर्गातिथिः कृतः ॥ २१ ॥

ततस्तं तं विनिर्जेतुकामः काम इवापरः ।
कालसेनोऽस्ति तत्पुत्रो राजा साम्राज्यभाजनम् ॥ २२ ॥

गर्जन्मदोत्सिक्तगजोर्मिमाल-
तौरुष्कसैन्यार्णवमध्यमग्नाम् ।
श्रीब्रह्मशैलावनिमुद्धरन्तं
वराहमाद्यं यमिह स्तुवन्ति ॥ २३ ॥

अपूर्वा दूतिका काचित् खड्गवल्ल्यस्य भूपतेः ।
अनम्रान् हि भिया चित्रं तत्परान् कुरुते परान् ॥ २४ ॥

अपकुर्वन्नयं चित्रमुपकर्ता रिपुष्वपि ।
त्याजयन् पूर्ववनिताः संयोजयति तान् भिया ॥ २५ ॥

मत्सैन्यैर्लुप्यमानेऽस्मिन् गौर्जरे मालवोऽपि किम् ।
दहत्यस्तं पुरं यश्चन्निश्शेषीकृतवानमुम् ॥ २६ ॥

गुर्जराधिपतिदन्तवक्त्रतः कृत्तदन्तनिवहस्य निभेन ।
चित्रमेष भुवने निजकीर्तेर्बीजवापनविधिं विदधाति ॥ २७ ॥

यः पुराणतिलचर्वणमन्दीभूतकोष्ठ्यहुतभुक्सुरसङ्घान् ।
म्लेच्छतूलयवनाहुतिदीप्यत्तन्मुखान् वितनुते रणयज्ञे ॥ २८ ॥

यः सुखात्सुखयतीह गुग्गुलुस्निग्धधूपनिवहेन धूपितान् ।
दह्यमानरिपुराजवेश्मगान् गुर्वमेयघनसारचन्दनैः ॥ २९ ॥

चैतन्यं यदि संश्रयेत् सुरतरुः स्वर्गौः पशुत्वं त्यजे-
च्चिन्ताश्मापि सुरत्वमेति फणिनामीशः सुरेज्यो भवेत् ।
पुस्त्वं वागधिदेवता यदि भजेदीशो विवादातिग-
श्चेत्तत्तद्गुणसाम्यतस्तदुपमां श्रीकालसेनो भजेत् ॥ ३० ॥

स राजराजः करदीकृतान्य-
नरेश्वरः शासितदृप्तराजः ।
तनोति पुष्ट्यै शिवयोः शिवात्मा
संगीतकं दिक्पतिगीतकीर्तिः ॥ ३१ ॥

द्रष्टव्यं कृतकृत्यतामुपगतो नादं विधातुं तथा-
धीत्याशेषमहागमान् वसुमतीं कृत्वा वशे चाखिलाम् ।
दानौघैः परितर्पयन् द्विजवरानर्चन् सुपर्वव्रजान्
कामं याचककामदो वितनुते संगीतमुर्वीश्वरः ॥ ३२ ॥

केचिद्दानैकनिष्ठाः कति च वितरणे लम्पटाः केचिदन्ये
केचित् कामैकतानाः क्वचन कतिपयेऽगण्यनैपुण्यपात्राः ।
श्रीमान् कालाख्यसेनो नृपतिगुणगणाम्भोधिराधिप्रसत्त्यै
संगीतं तद्रसानां जनिरिति तनुते विश्वविश्वोपकृत्ये ॥ ३३ ॥

दाक्ष्यं साक्षादिहास्ति व्यवहृतिरतुला राजकार्यावधार्यां
नार्योश्चेष्टात्र चेष्टा नयविनयनयौ सन्ततिर्द्धे कलाश्च ।
औदार्यस्थैर्यधैर्याकरनिधिरखिलविधज्ञानविज्ञानवेद्यः
श्रीमत्कालाख्यसेनो नृप इति तनुतेऽदभ्रसन्दर्भमत्र ॥ ३४ ॥

कामं सन्ति परःशताः क्षितिभुजो भूताः परे भाविन-
स्तैस्तैः स्वाचरणक्रमैः स्वसमयप्रोद्यत्प्रभाभास्कराः ।
जातः कोऽप्यतुलप्रभावविभवः शृङ्गारविश्वंभरो
जीयान्निर्जितपूर्वराजचरितः श्रीकालसेनो विभुः ॥ ३५ ॥

यं पूर्वं भरताय नाट्यनिगमं पद्मोद्भवः प्रीतितः
साङ्गं शम्भुरदीदरत् स समयाद्गुलज्ञकल्पोऽभवत् ।
लोकानां हितकाम्यया स भगवान् श्रीकालसेनक्षमा-
धीशव्याजमुपेत्य वीतविरामं तं वक्ति भूयो वशी ॥ ३६ ॥

ग्रन्थान् सम्यगधीत्य बुद्धिविषयं नीत्वानुभूयार्थतः
कृत्वा दर्शनगोचरानभिनयैर्नानाभिनेयाश्रितैः ।
तान् शिष्यप्रतिशिष्यशिक्षणपथं नेतुं यथावस्थितान्
श्रीमत्कालुजिभूपतिः प्रथयते स्वोपज्ञसन्दर्भतः ॥ ३७ ॥

यः पूर्वं चतुराननेन चतुरः संस्मृत्य वेदांस्तत-
स्तत्त्रैवर्णिकतां विधानपरतां चावेद्य सम्यक् स्थितः ।
श्रीमत्कालुजिभूपतिः शिवपरः शास्ताखिलक्ष्माभृतां
संबध्नाति हि सार्ववर्णिकमिमं वेदं विदामग्रणीः ॥ ३८ ॥

यः श्रुत्वा भरतं चतुर्भिरखिलैर्भाष्यैश्च रत्नाकरं
सोपायं बहुशो विलोक्य निखिलान्नाट्यागमान् वीक्ष्य च ।
गौरीनन्दिमते मतङ्गशिवसंगीते सशार्दूलके
दृष्ट्वा दत्तिलदुर्गशक्तिभणितीस्ता नारदोक्तीरपि ॥ ३९ ॥

वायुस्वातिमहेन्द्रकश्यपमरुत्सून्वर्जुनाद्यैः कृतान्
रम्भातुम्बुरुकम्बलाश्वतररक्षोराजसन्दर्भितान् ।
श्रीसोमेश्वरभोजराजरचितान् ग्रन्थान् विलोक्य त्वमुं
तत्सारेण समुच्चितेन कुरुते श्रीकालसेनो नृपः ॥ ४० ॥

संगीतरत्नानि गवेषितुं वो
यद्यस्ति काङ्क्षा सुधियस्तदानीम् ॥
तेषां प्रदानेऽतितरप्रवीणः
संगीतराजः क्रियतां सुसेव्यः ॥ ४१ ॥

यान्यत्यन्तमदान्धराजसदने शास्त्रौघकोशान्तरे
गुप्तान्याप्तिपथं न यान्ति सुधियः संगीतरत्नान्यहो ।
तेषां चिन्तितमात्रमाप्तुमथ चेदिच्छास्ति तत् सेव्यतां
श्रीमत्कालुजिभूभुजा विरचितः संगीतराजोऽन्वहम् ॥ ४२ ॥

भरतमतमतीव दुर्गमं यन्
मतिविमतेरवगाहितुं प्रवृत्तः ।
तदखिलमपि मे महानुभावाः
स्खलितमपि क्षमयोररीकुरुध्वम् ॥ ४३ ॥

यस्मात् स्थावरजङ्गमात्मजगतो वृत्तानुकारादिदं
तत्सापेक्षमतोऽतिमात्रगहनं दुर्ज्ञेयमस्मादृशैः ।
किन्तु स्वानुभवाय बालिशतया सन्दर्भितं यन्मया
तत् सर्वत्र समानदृष्टय इदं संशोधयन्तूत्तमाः ॥ ४४ ॥

दुस्तरं भरताम्भोधिं
तरीतुं तरिरेकिका ।
जडान् प्रवचनान् कर्तुं
यद्रामानुकृतिः सताम् ॥ ४५ ॥

न प्रार्थयेऽहं सुधियोऽयुक्तियुक्तकृतिं प्रति ।
स्वतस्त उपकुर्वन्ति यतश्चन्दनवृत्तयः ॥ ४६ ॥

अथवा सर्वभावेन श्रये सहृदयान् यतः ।
ते स्वभावेन कुर्वन्ति श्रयन्तं सममात्मना ॥ ४७ ॥

ननु सति गणनातोऽगोचरे नाट्यशास्त्रे
किमिह तव नवोऽयं तद्विधानप्रयासः ।
इति खलु न नियोज्यं तत्र तत्त्वानिरुक्ते-
र्वदति खनिमनुष्यान्कौस्तुभः किं मणीन्द्रः ॥ ४८ ॥

विचार्यमाणमत्रैव तत्त्वं ग्रन्थान्तरेण तत् ।
मथ्यमाने हि दुग्धाब्धावमृतं न मरुस्थले ॥ ४९

यत्किञ्चिद्भरतादिभिर्निजनिजे ग्रन्थेऽस्ति सन्दर्भितं
यच्चान्यद्विवृतं विशेषविदुषां वृन्दैः स्ववृत्तिष्वपि ।
यन्न्यस्तं क्वचिदेव किञ्चिदपि चातज्ज्ञैः स्वमत्याहृतं
सर्वं चर्वितचर्वणेन रहितं तद्वस्त्विहालोक्यताम् ॥ ५० ॥

क्वचिल्लक्ष्मपरीक्षार्थमुक्तस्यातिशयाय वा ।
सम्बन्धस्मारणार्थं वा पुनरुक्तिर्न दुष्यति ॥ ५१ ॥

इति श्रीसरस्वतीरससमुद्भूतकैरवोद्याननायकेन अभिनवभरताचार्येण गुर्जराम्भोधिनाथमन्थमहीधरेण त्रिसन्ध्याद्वैत्रसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन अरिराजमत्तमातङ्गपञ्चाननेन प्ररूढपत्रयवनदवदहनदावानलेन प्रत्यर्थिपृथिवीपतितिमिरततिनिराकरणप्रौढप्रतापमार्तण्डेन वैरिवनितावैधव्यदीक्षादानदक्षोद्दण्डकोदण्डदण्डमण्डिताखण्डभुजादण्डेन भूमण्डलाखण्डलेन श्रीब्रह्माद्रिविभुना, अभ्युष्टतमनरेश्वरेण गजनरतुरङ्गाधीशराजत्रितयतोडरमल्लेन वेदमार्गस्थापनचतुराननेन याचककल्पनाकल्पद्रुमेण वसुन्धरोद्धरणादिवराहेण परमभागवतेन जगदीश्वरीचरणकिङ्करेण भवानीपतिप्रसादासवरप्रसादेन राजगुर्वादिबिरुदावलीविराजमानेन राजाधिराजश्रीकालसेनेन विरचिते सङ्गीतराजे पाठ्यरत्नकोशे अनुक्रमणिकोल्लासे कर्तृप्रशंसा नाम प्रथमं परीक्षणं समाप्तिं समगात् ॥

इति विततमतीनामभिमतसिद्धिरस्तु ॥

आरम्भसमर्थनम्

आरम्भणीयं ननु शास्त्रमेत-
न्माङ्गल्यरूपं जगतोऽखिलस्य ।
आनन्ददं तुष्टिकरं परं च
सुरासुराणां भुवि भूपतीनाम् ॥ १ ॥

नारम्भणीयं ननु धर्मशास्त्र-
विरोधतो नाटकशास्त्रमेतत् ।
प्रयोजनाभावतया प्रवृत्तिः
प्रेक्षावतामत्र विजाघटीति ॥ २ ॥

न शास्त्रतामुष्य तु शङ्कनीया
विना प्रवृत्तिं भरतोपदेशात् ।
महाजनानामपरिग्रहाच्च
मूलप्रमाणप्रविहाणतश्च ॥ ३ ॥

नो धर्माय विधायकोक्तिविरहान्नार्थाय तत्कुत्सना-
न्नो कामाय चिरादनन्यमनसोर्यूनोः स पुंभिः स्मृतः ।
ज्ञानादेव तु सावधारणवचोगुम्फैरिति ज्ञानतो
नान्यस्मादिह मुक्तिरित्यनुचितं सङ्गीतसंकीर्तनम् ॥ ४ ॥

ऊचुः प्राग्विद एकजातिविषयं धर्मं त्वमुं नो ततः
प्रायोऽयं विषयो द्विजातिजनुषां धर्मोऽस्तु गानादिकः ।
गाने प्रत्युत तन्निषेधवचनान्युक्तानि मन्वादिभि-
स्तत्प्रामाण्यविचारचारुमतिभिर्माध्यस्थ्यमालम्ब्यताम् ॥ ५ ॥

किञ्चात्र स्मरणं प्रमाणपदवीमाटीकते ब्रूत चेत्
तन्मूलश्रुतिबाधितं क्वचन किं निर्मूलमुन्मीलति ।
इत्याद्युक्तनयेन चातिनिपुणं संरूप्यमाणं त्विदं
शास्त्रं नैव विचारचारुतरतामारोहतीह स्फुटम् ॥ ६ ॥

ब्रूमोऽथ प्रतिपक्षपक्षविसरस्तत्तदीयोल्लस-
द्वाचोयुक्तिपिशाचिकाभ्रमभरप्रोद्धूननध्वंसकृत् ।
तन्त्रं तु प्रसरीसरीति सरणिः सत्पक्षकक्षागिरा-
मङ्गीकारिधुरीणकालुजिधरावागीशवाक्योत्करः ॥ ७ ॥

नारम्भणीयं यदवोचदेतत्
कश्चिद्विपश्चिन्न विचारचारु ।
तदत्र चित्रं तदहो यदस्य
जगत्प्रसिद्धेऽप्यपलापलापः ॥ ८ ॥

यद्धर्मशास्त्रेण विरुद्धमेत-
दुक्तं तदज्ञानविजृम्भणं ते ।
निदानता धर्मतरोरमुष्य
मन्वादिभिर्यद्वदिताभियुक्तैः ॥ ९ ॥

उपवीणयतोऽमरद्विषं
स च योगिप्रवरोऽभ्यभाषत ।
अमृताभरणस्य तद्वचः
कथमाविष्कुरुते न मानताम् ॥ १० ॥

निष्प्रयोजनता योक्ता-
भियुक्तैरस्य सा कथम् ।
सुखाप्तेर्दुःखहानेश्च
मुख्यत्वे सति नो वृथा ॥ ११ ॥

ब्रह्माद्वयानन्दरसातिरेक-
सहोदरास्वादसुखानुभूतिः ।
परात्मतुष्टिः परमास्ति काचित्
सा चेत् स्वयं नो मनुषे मनीषिन् ॥ १२ ॥

राजैवात्रोपदेश्यो रघुपतिकुणपाधीशवृत्तोक्त्यनुक्त्या-
चारप्राप्तप्रकर्षेतरफलविभवो देयहेयाप्तनत्त्वः ।
अर्थो धर्मानुषङ्गात्तदनुरभिमतो रङ्कोत्तीर्णनर्त-
क्यन्वेषात्तत्प्रवृत्त्यै न हि भवति कथं शास्त्रमेतन्निवृत्त्यै ॥ १३ ॥

तस्मादेव तु शास्त्रनास्य नियता तच्छासनांशंसना-
द्ब्रह्माद्याप्तपरिग्रहाच्च न तु भो नो मूलमाकांक्षति ।
वेदत्वादिह निर्मितेर्निगमिता धातुः प्रमाणीकृता
तत्सारेण तु सार्ववर्णिकममुं निर्मित्सतः पञ्चमम् ॥ १४ ॥

किं वेदरूप एवायं
साम्नः सामैव वा पुनः ।
सामाख्या गीतिषु प्रोक्ते-
त्यतोऽस्माच्च प्रमाणता ॥ १५ ॥

वेदेनाप्यात्ममूलत्वा-
दिदमेव ह्यपेक्षितम् ।
स्वरजातमुदात्ताद्य-
स्त्विन्नायत्तं यतः स्मृतम् ॥ १६ ॥

तथाहि नादधर्मोऽय-
मुदात्तादिः स्मृतः स च ।
नादः प्राणाग्निसंयोगा-
ज्जातः श्रुत्यादिभेदभाक् ॥ १७ ॥

श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्ज-
र्षभगान्धारमध्यमाः ।
पञ्चमो धैवतश्चाथ
निषाद इति तेषु च ॥ १८ ॥

उदात्ताः समपाः प्रोक्ताः
स्वरितौ च रिधौ स्वरौ ।
अनुदात्तौ गनी तस्मा-
ज्जगतोऽप्यस्य हेतुता ॥ १९ ॥

अङ्गत्वेनाथवा स्यात् त-
त्प्रामाण्यं तत्त्वसृत्विजाम् ।
चार्याध्याक्रान्तया होम-
विधानात् कठकेन च ॥ २० ॥

मानान्तरानधिगते-
र्गायतीति विधिः स्फुटः ।
औद्गात्रस्य विधानाच्च
ऽप्यैकाल्ये नाट्यदर्शनात् ॥ २१ ॥

अश्वमेधक्रतौ गान-
विधानमपि दृश्यते।
ब्राह्मणस्य दिवा रात्रौ
राजन्यस्य च शासनात् ॥ २२ ॥

नागरांशस्यनुगामित्वं
यन्निषेधस्य तत्र हि।
नृदेवो न निषिध्येत
नृमात्रस्य निषेधनात् ॥ २३ ॥

शार्ङ्गेयथा हि दष्टस्य
विषेण विषमुल्बणम्।
तथास्मिन् विषयाकाङ्क्षा
विषयासक्तचेतसः ॥ २४ ॥

जीमूतवाहनदधीचिमुखाधिपानां
नाट्य विलोक्य चरित स्त्वभिनीयमानम्।
प्राणैरपि प्रयततेऽभिहितं परस्य-
कर्तुं मनः खलु नरस्य लघीयसोऽपि ॥ २५ ॥

न नृत्येदिति यन्नृत्य-
निषेधः कामवर्गतः।
तद्ब्रह्मचारिविषये
वचनं पर्यवस्यति ॥ २६ ॥

द्विजातिविषयो गान-
निषेधो यत्र कुत्रचित्।
तद्विदां यदपात्तत्वं
तत् तद्विद्योपजीविनाम् ॥ २७ ॥

अस्येतिहासवदयं समयः प्रदिष्टो
ऽनध्यायरूप ऋषिणा निगमानुरोधात्।
आसादितादिवरगीतकसंप्रयोगा-
द्धर्माद्यवाप्तिरुदितेह परा मुनीन्द्रैः ॥ २८ ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणानि
यथायथमिहार्थतः।
अष्टावपि विलोक्यानि
पुराण इव सूरिभिः ॥ २९ ॥

अप्रस्तुतत्वात्तन्नेदम
न वयं व्याहरामहे।
प्राकट्यमुपयास्यन्ति
प्रयोगादेव तानि यत् ॥ ३० ॥

इति श्रीराजाधिराजमहेन्द्रश्रीकालसेनविरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे अनुक्रमणिकोल्लासे आरम्भसमर्थनं द्वितीयं परीक्षणम्।

३. संगीतस्तुतिः

सिद्धप्रमाणभावस्य संगीतस्य निरूप्यते ।
स्वरूपस्य विचारोऽथ कालसेनेन भूभुजा ॥ १ ॥

ऐक्यं जीवपरात्मनोर्दिशति यद्वालेश्वरौ संमदं
तुल्यं लम्भयदद्भुतं विगलिताशेषेन्द्रियार्थग्रहौ ।
मायान्तःपतितं यद्प्यविरतं संमोहयेन्मायिनं
लोकातीतचमत्कृतं श्रुतिगतं गीतं परं तत् स्तुमः ॥ २ ॥

जीवातुर्गदिनां प्रिया विरहिणां ध्येयं परं योगिनां
दीनानामतिदुःखिनामपि नृणां विश्रान्तिभूमिः परा ।
निःस्वानां परशेवधिर्नवनवो भोगोत्करो भोगिनां
गीतं किंचिदमेयरूपमहिम प्राग्भारमुज्जृम्भते ॥ ३ ॥

गीतमेव वशीकारकार्मणं वशिनामपि ।
त्यक्तान्यकार्यसम्भारा मुनयो यदुपासते ॥ ४ ॥

स्वर्गतं पुनरानेतुं शक्तिर्यस्य जगत्त्रये ।
अगोचरः कविगिरां तद्गीतं केन वर्ण्यते ॥ ५ ॥

इति राजाधिराजमहीमहेन्द्रश्रीकालसेनविरचिते संगीतराजे पाठ्यरत्नकोशे अनुक्रमणिकोल्लासे संगीतस्तुतिर्नाम तृतीयं परीक्षणम् ।

४. अनुक्रमणिका

यस्तु निर्वचनं कर्तुमवतीर्णोऽस्ति भूतले ।
तेन श्रीकालसेनेन क्रियते गीतनिर्णयः ॥ १ ॥

सम्यग्गीतं तु संगीतं गीतादि त्रितयं तु वा ।
समष्टिव्यष्टिभावेन शब्देनानेन गीयते ॥ २ ॥

त्रिविक्रमक्रमासक्तचेतसा तामराजिना ।
उपक्रमः क्रमं तस्य विधातुं संविधीयते ॥ ३ ॥

पाठ्यं नाट्यतनुः परेति परमादृग्वेदतः सामतो
गीतं गीतिमनोहरात् कमलभूरादाय वै सृष्टवान् ।
नेपथ्याभिनयौ यजुर्निगमतोऽथाथर्वतस्तान् रसान्
संगीतस्थितपाठ्यगीतविवरे वाद्यं पुनस्तद्द्वयात् ॥ ४ ॥

पाठ्यं वाक्यात्मकं वाक्यं सर्वाभिनयमूर्धनि ।
भरतेनाभिषिक्तं तद्वाचि यत्नं विधित्सता ॥ ५ ॥

प्रबोधस्य प्रबन्धानां विशेषादस्य हेतुता ।
आदावतो नरेन्द्रेण सर्वस्यैतद्विरच्यते ॥ ६ ॥

संगीतराजे तत्र स्यू रत्नकोशाः क्रमादमी ।
पाठ्यगीते वाद्यनृत्यरसाह्वस्तत्र च क्रमात् ॥ ७ ॥

प्रतिरत्नकोशमुक्ता उल्लासा वेदसम्मिताः ।
परीक्षणानि चत्वारि प्रत्येकं तेषु च क्रमात् ॥ ८ ॥

अनुक्रमणिका चाथ स्वरूपं पदवाक्ययोः ।
छन्दांसि भूषणानीह पाठ्योल्लासाः स्मृता अमी ॥ ९ ॥

स्वरोत्पत्तिस्तथा रागाः प्रकीर्णकमथापि च ।
प्रबन्धाख्यश्च ते गीतरत्नकोशे द्वितीयके ॥ १० ॥

ततं च सुषिरं चाथ घनं चैवावनद्धकम् ।
उल्लासाः क्रमतो वाद्यरत्नकोशे प्रकीर्तिताः ॥ ११ ॥

अङ्गसंज्ञस्तथा चारीसंज्ञकः करणाभिधः।
प्रकीर्णकाभिधो नृत्यरत्नकोशे क्रमान्मताः ॥ १२ ॥

रसलक्ष्म विभावादिरनुभावाभिधस्तथा।
ततः सञ्चारिसंज्ञश्च रत्नकोशे रसाभिधे ॥ १३ ॥

अनुक्रमणिकोल्लासे कर्तृशंसनमादितः।
आरम्भसार्थता चेति संगीतस्य स्तुतिस्ततः ॥ १४ ॥

अनुक्रमणिका चेति चतुर्थं परिकीर्तितम्।
पदलक्षणमेतस्मिन् वाक्यलक्षणमेव च ॥ १५ ॥

संज्ञा च परिभाषा चेत्युल्लासे पदनामनि।
अनुष्टुप्शासनं वृत्ताययोः शासनमेव च ॥ १६ ॥

प्रस्तारपरिपाटी च छन्दउल्लास ईरिताः।
उद्देशो लक्षणानीह ततोऽलंकृतयः पुनः ॥ १७ ॥

गुणा दोषाश्च तत्रैनोल्लासेऽलंकारसंज्ञके।
स्थानश्रुतिस्वरग्राममूर्छनातानसंज्ञकाः ॥ १८ ॥

साधारणं तथा वर्णाः सालंकाराश्च जातयः।
दश स्वरगते भेदाश्चतुर्भिश्च परीक्षणैः ॥ १९ ॥

ग्रामरागादिरागाङ्गोपाङ्ग भाषाङ्गनिर्णयः।
क्रियाङ्गानि च वर्ण्यन्ते रागोल्लासे क्रमादिति ॥ २० ॥

वाग्गेयकारकथनं शब्दभेदाश्च तत्त्वतः।
गमकाश्च तथा स्थाया वर्णनीयाः प्रकीर्णके ॥ २१ ॥

गीतकानि तथा सूडत्रयमालिक्रमस्थिताः।
प्रकीर्णकाः प्रबन्धाश्च प्रबन्धोल्लासगोचराः ॥ २२ ॥

ततोल्लास एकतन्त्रीपञ्चकं नकुलादितः।
मत्तकोकिलिका चाथ किन्नरी परिकीर्त्यते ॥ २३ ॥

सौषिरे वेणुनिर्माणं स्वरोत्पत्तिस्तदाश्रिता।
गुणा दोषाश्च पात्रादि साङ्गोपाङ्गं निरूप्यते ॥ २४ ॥

मार्गतालास्तथा देशीतालास्तत्प्रत्यया अपि।
ताललक्षणमेतस्मिन् घनोल्लासे समाप्यते ॥ २५ ॥

अवनद्धसमुल्लासे वाद्यं पुष्करसंज्ञकम्।
पाटा वाद्यप्रबन्धाश्च पटहादिर्निगद्यते ॥ २६ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गभणिती रूपकाणां क्रिया तथा।
आहार्याभिनयश्चैवमङ्गोल्लासे प्रकाश्यते ॥ २७ ॥

स्थानकानि तथा चार्यः शुद्धदेशीविभेदतः।
मण्डलानि तदुत्थानि चारिकोल्लासके क्रमात् ॥ २८ ॥

करणानि तथा शुद्धदेशीभेदविभेदतः।
अङ्गहारा रेचकाश्च करणोल्लास ईरिताः ॥ २९ ॥

वृत्तयश्च तथा न्याया लास्याङ्गानि च तत्त्वतः।
पात्रलक्षणमित्यस्मिन् प्रकीर्णोल्लास उच्यते ॥ ३० ॥

सभापतिः सभायाश्च निवेशो रसकीर्तनम्।
रसस्वरूपकथनं रसज्ञस्य च वर्णनम् ॥ ३१ ॥

रसाश्रयाभिधं चान्यद्रसलक्षणसंज्ञकम्।
परीक्षणानि चत्वारि रसोल्लासे तु रस्यते ॥ ३२ ॥

नायकानां प्रकथनं नायिकालक्षणं तथा।
चेष्टादीनां विभावानां विभावनमतः परम् ॥ ३३ ॥

उद्दीपनविभावाख्यं विभावोल्लासके क्रमात्।
अनुभावास्त्ववस्थायाः स्वरूपं सात्त्विकाः पुनः ॥ ३४ ॥

प्रवासाद्यनुभावाश्चानुभावोल्लासगोचराः।
निर्वेदादि प्रतिरसं भावावस्थानसूचकम् ॥ ३५ ॥

रससङ्करनामाद्यं ग्रन्थस्य च समापनम्।
परीक्षणानि सञ्चारिसंज्ञकोल्लासके क्रमात् ॥ ३६

येनानुक्रमतः शकान् विशकलीकर्तुं रणप्राङ्गणे
तत्तद्गुर्जरदाक्षिणात्यनगरी नीता सदुर्गा वशम् ।
दुर्गेशो महिषाद्रिणा निजसमुन्नत्या स्वयं संपदा
साकं तेन चिरादनुक्रमणिकोल्लासः समुल्लासितः ॥ ३७ ॥

इति श्रीजगदीश्वरवनदेवनिजगणेन जगदम्बिकाकामाक्षीचरणकिङ्करेण श्रीकामेश्वरीगिरिविभुना अभ्युष्टतमनरेश्वरेण भीष्मपुरजयानीतानेकराजकन्यारत्नेन श्रीपुरग्रहणसंवर्धितयशोभरेण वाटिकाचलग्रहणजनितकीर्तिपूरपराजिताचलनाथकेन संगमतीरदुर्गोद्धरणोद्धृतसकलमण्डलाधीश्वरेण दमनपुरविध्वंसनवन्दीकृतयवनीनिचयेन महिषमेरुजयाजेयविभवेन शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाकम्भरीपरितोषितशाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण अष्टादशगिरिशिखरपरिवारिताञ्जनादिगिरिविजयविख्यातवीर्यवर्गेण महदम्बमातृकापुरोन्मूलनधर्षितमहोरगपुरेण श्रीवनदेवस्वामिप्रसादरचनापरमेश्वरेण अम्बकेश्वरसन्निधिकीर्तिस्तम्भोन्नतजयस्तम्भेन श्रीब्रह्मगिरिभौमस्वर्गतायथार्थीकरणरचितचारुपथेन श्रीकामाक्षीगिरिनवीननिर्मितिपराजितसुमेरुणा श्रीमहिषाचलोपरि श्रीहरिशरणरचिताचलदुर्गेण अभिनवभरताचार्येण वीणावादनप्रवीणेन यवनकुलाकालकालरात्रिरूपेण त्रिसन्ध्याक्षेत्रसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन परमभागवतेन महाराजाधिराजराजश्रीराजमानमृगाङ्कतामराजनन्दनेन महाराज्ञीश्रीसौभाग्यवतीजसमाम्बिकाहृदयानन्दनेन सकलसीमन्तिनीशिरोमणिनिकुम्भराजन्यवंशावतंसमहाराज्ञीश्रीकर्मवतीश्रीलघुमादेवीहृदयाधिनाथेन राजाधिराजश्रीकालसेनेन विरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे अनुक्रमणिकोल्लासे अनुक्रमणिका नाम चतुर्थं परीक्षणम् ।

उल्लासश्च प्रथमः समाप्तिमगात् ॥
इति विततमतीनामभिमतसिद्धिरस्तु ॥

२ पदोल्लासः

१ पदपरीक्षणम्

अध्यासितायां निजपूर्वपुंभिः
पदं सरीसर्ति न यः कदाचित् ।
विशुद्धिमत्याः सरणेः स राजा
पदं चरीकर्ति विचारवर्ति ॥ १ ॥

पाठ्यं तु द्विविधं ज्ञेयं संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
यथावदनयोरङ्गान्याख्यामः पाठ्यसिद्धये ॥ २ ॥

नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिताः कृतः ।
समासाश्च स्वराश्चैव सन्धयोऽथ विभक्तयः ॥ ३ ॥

व्यञ्जनान्यङ्कैरेतैर्नानाधातूपबृंहितम् ।
प्रयोगार्हं स विज्ञेयं संस्कृतं पाठ्यमित्यदः ॥ ४ ॥

नादादिहेतुको यः स्यादक्षराणां समुच्चयः ।
आनुपूर्वीसमुल्लेखः स शब्दव्यपदेशभाक् ॥ ५ ॥

साध्यसाधनसंयोगसामानाधिकरण्यकाः ।
पदार्थप्रतिपत्तिश्च तद्गुणाः पञ्च कीर्तिताः ॥ ६ ॥

अधिष्ठानं स्वभावश्च गुणाः कार्यान्वयस्तथा ।
तादात्म्यं चेति शब्दस्य विधिः पञ्चविधः स्मृतः ॥ ७ ॥

तस्य सप्तविधं प्राहुरधिष्ठानं पुरातनाः ।
मुख्यतादिस्वभावोऽस्य साध्यादिश्च गुणो मतः ॥ ८ ॥

प्रसिद्धसाध्यसंबन्धः कार्यान्वय इतीरितः ।
शब्दस्यार्थस्वभावो यस्तादात्म्यं तत् प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥

प्रकृतिप्रत्ययासत्तौ पदमर्थोपलम्भने ।
तत्राभिधत्ते यो मुख्यमर्थं मुख्यः स उच्यते ॥ १० ॥

तथा लाक्षणिको मुख्याश्रितमर्थं ब्रवीति यः ।
व्यङ्ग्ययुक्तो व्यञ्जकः स्यादेषां व्यापृतिरुच्यते ॥ ११ ॥

अभिधालक्षणाव्यञ्जनाः क्रमतः समीरिताः ।
रूढयौगिकमिश्राख्यास्ते शब्दास्त्रिविधाः स्मृताः ॥ १२ ॥

प्रकृतिप्रत्ययद्वारा नन्वर्था रूढिमाश्रिताः ।
मण्डपाखण्डलाद्यास्तु न व्युत्पत्तिमुपाश्रिताः ॥ १३ ॥

गुणेन क्रियया वापि संबन्धेन च यो भवेत् ।
परस्परार्थानुगमः स योग इति कीर्त्यते ॥ १४ ॥

गुणतो नीलकण्ठाद्याः संख्यातः षण्मुखादयः ।
क्रियातः स्रष्टृप्रमुखाः संबन्धाद्भुजगादयः ॥ १५ ॥

मत्वर्था अपि संबन्धे कपालिप्रमुखास्ततः ।
जन्यात्कृत्सूतिधात्राद्या विश्वकृत्प्रमुखास्ततः ॥ १६ ॥

जनकाद्योनिमुख्याः स्युरात्मयोनिमुखास्ततः ।
अपत्यप्रत्ययाद्येभ्य आदितेयादिकाञ्जगुः ॥ १७ ॥

धार्यधारकसंबन्धे वृषध्वजपिनाकिनः ।
भोज्यभोजकसंबन्धेऽमृतभुक्तद्व्रतादयः ॥ १८ ॥

पत्युः कान्ताः प्रियातुल्याः शिवकान्तादिकास्ततः ।
पत्न्याः प्राणेश्वरमुखा गौरीप्राणेश्वरस्ततः ॥ १९ ॥

सख्युः सखिप्रभृतयस्ततः शिवसखादयः ।
वृषवाहनमुख्याः स्युर्वाह्यवाहकभावतः ॥ २० ॥

ज्ञातिस्वसृदुहित्राद्यैर्हिमवद्दुहितृप्रथाः ।
आश्रयाश्रयिभावेन दिवौकःप्रमुखा अपि ॥ २१ ॥

स्युर्वध्यवधकत्वे तु पुरजिन्मुरजिन्मुखाः ।
पतिधार्यत्ववाह्यत्वसंबन्धो हि विवक्षया ॥ २२ ॥

रुद्रे वृषात्तदेकस्मात् पतिलाञ्छनवाहनाः ।
स्याद्व्यक्तिवाचको जातिशब्दोऽपि व्यक्तचिह्नतः ॥ २३ ॥

दक्षिणा दिक् पथागस्त्यनिवासत्वेन कीर्त्यते ।
त्रिपञ्चादि पदस्थाने शब्दौ हि विषमायुजौ ॥ २४ ॥

तेन त्रिनेत्रो विषमनेत्रोऽयुङ्नेत्र इत्यपि ।
गुणो विरोधिनं वक्तीतरान्तो नञ्नपूर्वकः ॥ २५ ॥

सितेतरोऽसितस्तस्मात् कृष्णोऽतो व्यपदिश्यते ।
जलादिषु प्राक्पदेषु पर्यायपरिवर्तनम् ॥ २६ ॥

जलदस्तोयदस्तस्माज्जलधिर्नीरधिस्तथा ।
जनिरुध्प्रभृतिषु तूत्तरेषु परिवर्तनम् ॥ २७ ॥

सरोरुहं सरोजं च ततः स्यादेवमादिकम् ।
सुरपत्न्यादिषु प्राय उभयोः परिवर्तनम् ॥ २८ ॥

ततः सुरपतिर्देवराजः स्यात्त्रिदशेश्वरः ।
इत्याद्या यौगिकाः शब्दाः परिवृत्य सहाश्रयैः ॥ २९ ॥

गीर्वाणप्रमुखाः शब्दास्ते मिश्राः परिकीर्तिताः ।
एतेषां कविरूढ्यैव ज्ञेयोदाहरणावलिः ॥ ३० ॥

तथा हि समयं प्राहुः कवीनामिह तद्विदः ।
जात्यादिनियमापेक्षमर्थं बध्नन्ति कुत्रचित् ॥ ३१ ॥

असन्तमपि बध्नन्ति न सन्तमपि कुत्रचित् ।
दिङ्मात्रमेतदत्रोक्तं नाम्नामन्या अपि स्वयम्
कालदेशोपदेशेन तर्कयेदनया दिशा ॥ ३२ ॥

यद्यशःपद्मावातुं त्रिलोक्यां गोः पदं व्यधात् ।
अपि विष्णुपदं तेन पदं राजा स्थिरीकृतम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनविरचिते संगीतराजे
षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्य-
रत्नकोशे पदोल्लासे पदपरीक्षणं
प्रथमं समाप्तम् ॥

२ वाक्यपरीक्षणम्

अतीतो वाक्यमार्गं यो वेदमार्गेण मृग्यते ।
वाक्यवाच्यादिरूपेण तमवाक्यं भजे शिवम् ॥ १ ॥

यतः सर्वः पदार्थोऽयं वाक्यार्थे पर्यवस्यति ।
ततस्तेषां समूहोऽत्र वाक्यं वाक्यविदोच्यते ॥ २ ॥

पदव्यवहृतिर्वाक्ये पदबन्धागता मता ।
द्विविधं तत् पदं ज्ञेयं निबद्धं चूर्णमेव च ॥ ३ ॥

तत्र चूर्णपदस्यादौ लक्षणं संगृणाम्यहम् ।
अनिबद्धपदं छन्दोहीनं चानियताक्षरम् ॥ ४ ॥

अर्थापेक्षाक्षरोपेतं ज्ञेयं चूर्णपदं बुधैः ।
यतिच्छन्दः समायुक्तं तथात्र नियताक्षरम् ॥ ५ ॥

पादैश्चतुर्भिर्नियतं निबद्धं पदमीरितम् ।
एवं नानार्थसंयुक्तैः पदैर्वर्णविभूषितैः ।
पदबन्धाः प्रकर्तव्या यथालक्षणलक्षिताः ॥ ६ ॥

आद्येष्वष्टसु देवता निगदिता वर्गेषु सोमः कुजो
ज्ञेयौ शुक्रशनी रविस्तम इति स्यात्तत्फलं च क्रमात् ।
आयुर्वाच्यपदं धनं सुभगता कीर्तिश्च मान्द्यं मृतिः
शून्यत्वं मुखतस्तदक्षरवशाद्वर्णस्य गीतादिषु ॥ ७ ॥

एवं मित्रावरुणसदनादुच्चरत्प्राणशक्त्या-
संगप्रोद्यत्पवनहतितत्स्थानजीर्णोत्करेण ।
आरब्धे तत्पदघटनया कारणं गीतकादे-
र्लोके सर्वव्यवहृतिपदं वाक्यमन्यन्न रूपि ॥ ८ ॥

प्राकृतं चापि विज्ञेयं संस्कृतस्य विपर्ययात् ।
तद्भवं तत्समं देशीत्येवं त्रैविध्यमस्य तु ॥ ९ ॥

स्वरवर्णान्यतां वापि न्यूनतां वापि ये पदे ।
न्यस्ता गच्छन्ति संयुक्तास्तद्भवास्ते प्रकीर्तिताः ॥ १० ॥

तरङ्गलोलसलिलकमलामललक्षणाः ।
तुल्याकृतिधरा ये तु संस्कृते ते च तत्समाः ॥ ११ ॥

महाराष्ट्रादिदेशानां भाषामाश्रित्य वर्तते ।
यत्तद्देशीति विज्ञेयं सुज्ञेयमिह तद्विदाम् ॥ १२ ॥

भाषा चित्रप्रबन्धेषु गाथादावुपयुज्यते ।
यद्यप्येतत्तथाप्यत्र नास्माभिरिह तन्यते ॥ १३ ॥

यद्वाक्यं राजवृन्देन शिरसा विष्णुमाल्यवत् ।
धार्यते कालसेनेन तेन वाक्यं निरूपितम् ॥ १४ ॥

इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनविरचिते संगीतराजे
षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे
पदोल्लासे वाक्यपरीक्षणं द्वितीयं समाप्तम् ॥

३. संज्ञापरीक्षणम् ।

व्याकृते जगतां येन नामरूपे नमाम्यहम् ।
तमरूपमनामानं शङ्करं लोकशङ्करम् ॥ १ ॥

गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं संगीतमुच्यते ।
तद्द्विधा भिद्यते मार्गदेशीभेदेन तत्त्वतः ॥ २ ॥

मार्गितत्वाद्विरिञ्चेन प्रयुक्तत्वात्तथर्षिणा ।
महोदयनिमित्तत्वाद्विख्यातो मार्ग उच्यते ॥ ३ ॥

तदेव रुचिवैचित्र्याच्चित्तरञ्जनकृज्जनैः ।
प्रयुक्तं स्वस्वदेशे यत्ततो देशीति कीर्त्यते ॥ ४ ॥

छादनादपयत्यादेरुक्ताद्यं छन्द ईरितम् ।
उपमाद्या अलंकाराः पाठ्यालंकृतिहेतवः ॥ ५ ॥

स्वरयन्ति मनांसीह श्रोतृणां स्वार्थतो यतः ।
षड्जादिकाः स्वरास्तेन ते च साद्यक्षराभिधाः ॥ ६ ॥

यथागोत्रकुलाचारोत्पन्नं पुंनाम सम्मतम् ।
तथा ज्ञेया रसानां च स्वराणामभिधा इमाः ॥ ७ ॥

विभूषयन्ति च रसं केयूरादिवदङ्गिनम् ।
श्रवणाच्छ्रुतयस्ताश्च तीव्राद्याः स्वरहेतवः ॥ ८ ॥

श्रुत्युत्कर्षापकर्षैर्हि विकृतिप्रकृती मते ।
व्यवस्थितश्रुतियुता यत्र संवासिनः स्वराः ॥ ९ ॥

मूर्छनाद्याश्रयो नाम स ग्राम इति संज्ञितः ।
आरोहणावरोहेण क्रमेण स्वरसप्तकम् ॥ १० ॥

रागादेर्मूर्छनादत्र मूर्छना परिकीर्तिता ।
ता एव शुद्धतानाः स्युः षाडवौडुवितीकृताः ॥ ११ ॥

पूर्णापूर्णविभेदेन द्विधा या मूर्छनाः स्मृताः ।
ता एव कूटतानाः स्युर्व्युत्क्रमोच्चारितस्वराः ॥ १२ ॥

प्रस्तारे पूर्वरूपाणि तेषां मूलक्रमाः स्मृताः ।
साधारणीकृताशेषभूभुजा तामराजिना ॥ १३ ॥

साधारण्यात् स्वरजात्योः साधारणमिहोदितम् ।
स्थाय्यादिभिश्चतुर्धासौ वर्णो गानक्रिया मता ॥ १४ ॥

एक एव स्वरो यस्तु स्थित्वा स्थित्वा पुनः पुनः ।
प्रयुज्यते स तु स्थायी परावन्वर्थनामकौ ॥ १५ ॥

आरोही चावरोही च संचारी तद्द्वियोगजः ।
प्रतिपक्षक्षमापालभालालंकाररूपिणा ॥ १६ ॥

विशिष्टो वर्णसंघातोऽत्रालंकार उरीकृतः ।
अतारविश्रमस्वांशापन्यासन्यासभूषणान् ॥ १७ ॥

क्रियते कालसेनेन शुद्धजातिपरिग्रहः ।
स्वनामस्वरविश्रामविशिष्टत्वेन तद्बहिः ॥ १८ ॥

शुद्धलक्ष्म विना भूता विकृताः किं न सम्मताः ।
गीतमुद्ग्राह्यते येन स स्वरो ग्रह उच्यते ॥ १९ ॥

प्रयोगे बहुलोंऽशः स्यान्न्यासो गीतसमाप्तिकृत् ।
विदारी गीतखण्डः स्यादपन्यासस्तदन्तकृत् ॥ २० ॥

विन्यासः स विदार्यंशपदप्रान्ते स्थितस्तु यः ।
अंशो विवादी संन्यासो वनदेवगणोदितः ॥ २१ ॥

यस्मात्तारस्य मन्द्रस्य च गतिरनुवादी च संवादिसंज्ञो
यः स्याद्वादी विवादी स्वर इह जनयेद्यस्तु गेयेऽत्र शंकिम् ।
न्यासापन्याससंन्यासकविधिकलविन्यासवर्गे ग्रहत्वं
प्राप्तोंऽशो योग्यतातो भवति च बहुलो यो विदार्यां स वादी ॥२२॥

राजा स स्याद्विवादी रिपुरिव विवदन् मुख्यमन्त्रीव तस्मिन्
संवादी संवदन् योऽनुवदति खलु तं सोऽनुवादी स्वरोऽस्मिन् ।
अंशत्वं व्यापकत्वे सति पुनरुदितं गेयकर्मण्यमुष्य
क्षोणीसुश्रोणिभर्त्रा तदनु च बहुलत्वं सुगानप्रयोगे ॥ २३ ॥

षाडवं षट्स्वरं प्रोक्तं तत्पञ्चस्वरमौडुवम् ।
पुनरावृत्तिरभ्यास ईषत्स्पर्शोऽत्र लङ्घनम् ॥ २४ ॥

अलङ्घनं तथाभ्यासो बहुत्वे लक्ष्म चक्षते ।
वादिसंवाद्यनुपरपर्यायं तु तदिष्यते ।
अनंशविषयोऽल्पत्वं बहुत्वस्य विपर्ययात् ॥ २५ ॥

हित्वा न्यासादिस्थितिं यः स्वराणां
मध्ये मध्येऽल्पत्वभाजां कदाचित् ।
सङ्गोऽशाद्यैः कोऽपि वैचित्र्यहेतुः
प्रोक्तो मार्गः सोऽन्तराद्यः स्वरज्ञैः ॥ २६ ॥

अल्पप्रयोगः सर्वत्र काकली चान्तरस्वरः ॥ २७ ॥

मन्द्रः प्रसन्नो मृदुसंज्ञकश्च
लिपौ भवेद्बिन्दुशिराः स एव ।
तारस्तु दीप्तः परमूर्ध्वरेखा-
शिरा लिपौ त्रिर्वचनात् प्लुतः सः ॥ २८ ॥

स्यान्मूर्छनायाः प्रथमः स्वरोऽत्र मन्द्रः स एव द्विगुणास्तु तारः ।
तत्पूर्वपूर्वा भवतीह मन्द्रः परः परोऽन्यः स विभूषणेषु ॥ २९ ॥

स्वरसाधारणमुदितं समपेष्वंशेषु नियतमनुरूपम् ।
पञ्चमिकामध्यमिकाजात्योस्तु स षड्जमध्यमयोः ॥ ३० ॥

अल्पद्विश्रुतिकास्तु जातिषु तथा रागेषु भाषास्विदं
तावंशौ यदि षड्जमध्यमिकया न स्यात् सह स्थास्नुकम् ।
एवं कौतुकिनात्र निश्चितमिदं तत्रापि तस्याश्रया
प्रायः स्युर्विकृता इहैव भणितौ श्रीब्रह्मशैलेशितुः ॥ ३१ ॥

सलयतालपदाः स्वरराजिता
विविधवर्णविभूषणभूषिता ।
गमकपेशलगानगुणाश्रिता
मुनिवरैरिह गीतिरुदाहृता ॥ ३२ ॥

विचित्रवर्णालंकारो विशेषो यो ध्वनेरिह ।
ग्रहादिस्वरसन्दर्भो रञ्जको राग उच्यते ॥ ३३ ॥

तत्र ग्रामसमुद्भूतपञ्चगीतिसमाश्रयात् ।
शुद्धादिभेजसंभिन्नो ग्रामराग इतीरितः ॥ ३४ ॥

तदुद्भवश्चोपरागो रागो रञ्जनकृत्ततः ।
भाष्यते येन तत्स्थाया स भाषाराग उच्यते ॥ ३५ ॥

तमाश्रित्य प्रवृत्ता या विभाषा भाषितात्र सा ।
भाषाविभाषयोरन्तरुत्पन्नान्तरभाषिका ॥ ३६ ॥

भाषाद्या गीतयस्तिस्रो याष्टिकेनोररीकृताः ।
तत्र भाषा समाख्याता मुख्यानन्योपजीविनी ॥ ३७ ॥

स्वरनाम्ना स्वराख्या तु देशाख्या देशनामतः ।
आभ्यस्तिसृभ्यो जायन्ते यास्ताः स्युरुपरागजाः ॥ ३८ ॥

स्वजात्युद्योतकत्वे येऽनुवर्तन्ते तु तासिह ।
अन्यजातिविरूपा ये ते शुद्धा रागसत्तमाः ॥ ३९ ॥

श्रुतिभिश्च स्वरैश्चैव शुद्धत्वेन च जातिभिः ।
चतुर्भिर्भिद्यते यस्तु स भिन्न इति कीर्त्यते ॥ ४० ॥

रागाङ्गत्वं ग्रामरागस्थायामात्रोपजीवनात् ।
भाषाणामाश्रिता स्थाया यैस्तदङ्गानि तानि च ॥ ४१ ॥

क्रियाङ्गानि च कथ्यन्ते दीपकादिक्रियायुजेः ।
श्रोतृचित्तोत्साहकरगुणायोगाच्च कोविदैः ॥ ४२ ॥

अङ्गाश्रयसमुत्पन्नान्युपाङ्गानि च मेनिरे ।
देशीरागत्वमप्यस्य रागाङ्गादेरुदीरितम् ॥ ४३ ॥

पदं वागभिधेया स्यात् सा मातुरभिधीयते ।
गेयं धातुस्तयोः कर्तोच्यते वाग्गेयकारकः ॥ ४४ ॥

गान्धर्वो मार्गदेशीवित् स्वरादेर्मार्गकोविदः ।
गान्धर्वं तत्र विज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ॥ ४५ ॥

पुरा प्रणष्टां देवेभ्यो वाचं गोरूपधारिणीम् ।
अधारयदिति प्रोक्तं गान्धर्वमिह सूरिभिः ॥ ४६ ॥

अत्यर्थसिद्धं देवानामत एव प्रकीर्तितम् ।
वंशवीणाशरीरेभ्यः प्रभवस्तस्य संमतः ॥ ४७ ॥

तथोक्तम्—

पदस्थः स्वरसंघातस्तालेन सुमितस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥ ४८ ॥

पुनर्गीतं पुनर्वाद्यमेवं योज्यं पुनः पुनः ।
अलातचक्रप्रतिमं स च भावविभावकम् ॥ ४९ ॥

श्रोतुश्चित्तस्य सुखदो गमकः स्वरकम्पनम् ।
स च वाग इति स्थायो रागस्यावयवः स्मृतः ॥ ५० ॥

यत्ततोऽतिशयारोपो रागस्य भजनं मतम् ।
गमकस्थायवर्णाद्या नानालंकृत्यलंकृता ॥ ५१॥

रागालापनपालप्रिभूरिभङ्गिमनोहरा ।
प्रयोगाढ्या तथालापसंज्ञा साक्षरवर्जिता ॥ ५२ ॥

अनिबद्धं च तामाहुर्गीतं गीतविशारदाः ।
गातॄणां वादकानां च समूहो वृन्दमुच्यते ॥ ५३ ॥

रागोऽभिधीयते गीतं दशलक्षणलक्षितः ।
लक्षणानि च तत्रांशन्यासौ षाडवमौडुवम् ॥ ५४ ॥

अल्पत्वं च बहुत्वं च ग्रहोऽपन्याससंयुतः ।
मन्द्रता तारता चापीत्येवं ज्ञेयानि सूरिभिः ॥ ५५ ॥

प्रबन्धो रूपकं वस्तुनिबद्धं गीतमुच्यते ।
निबद्धावयवो धातुर्धराधीशस्य संमतः ॥ ५६ ॥

कलाकालप्रमाणेन ताल इत्यभिधीयते ।
अर्धं मात्रा द्वे च तिस्रो द्रुतो लघुगुरुप्लुताः ॥ ५७ ॥

क्रमात्तेषां चतुर्णां स्युः संज्ञा वलगपा इति ।
द्रुते स्याद्देवता शम्भुर्हिमवद्दुहिता लघौ ।
शिवौ गुरुणि संप्रोक्तौ प्लुते ब्रह्मादयस्त्रयः ॥ ५८ ॥

द्रुते व्यञ्जनं व्योम बिन्द्वर्धमात्रं लघौ व्यापकं ह्रस्वमृज्वेकमात्रम् ।
गुरौ वक्रदीर्घौ कला च द्विमात्रं प्लुते सामजत्र्यङ्गदीप्तत्रिमात्राः॥५९॥

द्रुतलघ्वादिरूपाढ्यक्रियामानोपलक्षितः ।
गीतादिकं परिच्छिन्दन् कालस्ताल इतीरितः ॥ ६० ॥

पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमिता मात्रा कला च सा ।
मार्गभिन्नलयोपेता छोटिका चात्र मार्गिता ॥ ६१ ॥

ततः कलाकालकृतो लयः सलयमीरितः ।
तत्प्रवृत्तेर्नियमनं यतिर्यतिभिरीरिता ॥ ६२ ॥

ततं वीणादि सुषिरं वंशादि मुरजादि च ।
अवनद्धं घनं कांस्यं तालादि परिकीर्तितम् ॥ ६३ ॥

वाद्यवर्णसमूहस्तु पाटः पटुधियां मतः ।
वाद्यमत्रोच्यते तत्तत्पाणियोगेन वादनम् ॥ ६४ ॥

रूपादिकं तत्करणं वाद्यप्रकरणे मतम् ।
स्वरास्ते धातवः प्रोक्ता ये प्रहारविशेषजाः ॥ ६५ ॥

गुणप्रधानभावेन यासौ व्यवहृतिर्मता ।
वृत्तिर्निगद्यते साद्या वाद्यविद्याविशारदैः ॥ ६६ ॥

गीतानुगं त्रिःप्रकारं मतं वाद्यं ततादिकम् ।
विन्यासः पाटवर्णानां वाद्यानि मुरजादिषु ॥ ६७ ॥

स्कन्धादिकम्पः सञ्चः स्यात् कोणः कुतप इत्यपि ।
वीणादिवादनो दण्डः प्रवीणैरुपवर्ण्यते ॥ ६८ ॥

उद्ग्राहादिविधा वाद्यप्रबन्धाः पाटवर्णजाः ।
विभावयन् विचित्रार्थानङ्गाद्यैर्यः प्रयोगतः ॥ ६९ ॥

रसाविर्भावको द्रष्टुर्नटेऽर्थोऽभिनयस्तु सः ।
स चतुर्धा बुधैर्ज्ञेयस्तत्राङ्गैर्दर्शितो मतः ॥ ७० ॥

आङ्गिको वाचिकश्चैव नाटकादिषु तत्त्वतः ।
वाचा विरच्यते यस्तु विज्ञेयः सात्त्विकः पुनः ॥ ७१ ॥

विभावितस्तु यो भावैः सात्त्विकैर्भावकेन हि ।
आहार्यः स तु विज्ञेयः किरीटादिविभूषणैः ॥ ७२ ॥

शोभामाहृत्य जनितो नटेऽनुकृतितः सतः ।
तत्राङ्गाभिनयस्यैतत्त्रयं मुख्यं प्रकीर्तितम् ॥ ७३ ॥

शाखा चैवाङ्कुरश्चैव नृत्तं चेति समासतः ।
व्यापाराः करयोर्यत्र विचित्रार्थविबोधकाः ॥ ७४ ॥

ते स्मृता वर्तनास्तज्ज्ञैस्ताः शाखाः परिकीर्तिताः ।
भूतवाक्यार्थविषयमुपजीव्य प्रवर्तितः ॥ ७५ ॥

चित्तवृत्त्यर्पकोऽङ्गानां व्यापारोऽङ्कुर ईरितः ।
स एव सूचासंज्ञः स्याद्भाविवाक्योपजीवकः ॥ ७६ ॥

अङ्गहारविनिष्पन्नं नृत्तं तु करणाश्रयम् ।
एतच्चतुर्धाभिनयेनोपेतं नाट्यमुच्यते ॥ ७७ ॥

नृत्तं तत्राङ्गिकैरेवाभिनयैर्व्यञ्जकं तु यत् ।
भावानां भावशब्देन तदेवात्रोपदर्शितम् ॥ ७८ ॥

आङ्गिकोक्तेन विधिनाभिनयैर्यद्विना कृतम् ।
गात्रविक्षेपणं तद्धि नृत्तमत्रोपवर्णितम् ॥ ७९ ॥

नाट्यादित्रितयं ह्येतद्द्विविधं परिकीर्तितम् ।
लास्यताण्डवभेदेन तत्र लास्यं तदुच्यते ॥ ८० ॥

ललनाललिताङ्गैर्यत्साधितं कामवर्धनम् ।
आसारितादिभिर्गीतैरुद्धतप्रायवर्धनैः ॥ ८१ ॥

करणैरङ्गहारैश्च निवृत्तं विषमैरिह ।
ताण्डवं तण्डुना प्रोक्तं नृत्तं नृत्तविदो विदुः ॥ ८२ ॥

केचिद्भेदत्रयं चान्यन्नृत्यस्याहुर्मनीषिणः ।
विषमं विकटं लघ्वित्यत्र तद्विषमं मतम् ॥ ८३ ॥

यदभ्यासवशाद्रज्जुभ्रमणादि प्रदृश्यते ।
विकटं रूपवेषादौ वैरूप्येण प्रवर्तितम् ॥ ८४ ॥

लघुः स्यात् करणैरल्पैरञ्चिताद्यैर्विशेषितम् ।
नन्वत्र नाट्यशब्दोऽयं नर्तने वर्तते कथम् ॥ ८५ ॥

यतोऽत्र मुख्यया वृत्त्या रसाविर्भावकात्ततः ।
अभिधत्ते रसं नैतद्वृत्त्या लक्षणाया त्वयम् ॥ ८६ ॥

रसाभिव्यञ्जकत्वेनाभिनयादिचिकीर्षतः ।
नर्तने नाट्यशब्दोऽयं वर्तते नात्र दूषणम् ॥ ८७ ॥

अभिनेयपदार्थस्योल्लेखने प्रक्रिया पुनः ।
कुत्रचिल्लोकधर्मीति नाट्यधर्म्यपि कुत्रचित् ॥ ८८ ॥

तत्रादौ लोकधर्म्यास्तु लक्षणं प्रोच्यते मया ।
स्वभावाच्चेतसो वृत्ते रूपगन्त्रीविवर्जिता ॥ ८९ ॥

विकारेण विशुद्धा च लोकवार्ताक्रियायुता ।
स्वभावाभिनयोपेता ह्यङ्गलीलां विना कृता ॥ ९० ॥

नानास्त्रीपुंश्रिता लोकधर्मी नाट्यक्रिया स्मृता ।
न श्रूयते यत्र वाक्यं योग्यं श्रवणकर्मणः ॥ ९१ ॥

अनुक्तमपि वा यत्र श्रूयते कुतुकादिव ।
लोके यदप्रसिद्धं तु नाट्ये केचित् प्रयुज्यते ॥ ९२ ॥

मूर्तिमत् साभिलाषं च नाट्यलक्षणलक्षितम् ।
अतिवाक्यक्रियोपेतं स्वरालंकारसंयुतम् ॥ ९३ ॥

लीलाङ्गहाराभिनयं रागाभिव्यक्तिकारणम् ।
अश्वत्थपुरुषोपेतमतिसत्त्वविभावकम् ॥ ९४ ॥

शैलयानविमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः ।
मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते नृत्यते गम्यतेऽपि वा ॥ ९५ ॥

ललितैरङ्गविन्यासैस्तथाक्षिप्तपदक्रमैः ।
सुखदुःखक्रियारूपः स्वभावे यस्तु लोकगः ॥ ९६ ॥

साङ्गाभिनयसंयुक्तो दिव्यमानुषरक्तिदः ।
ब्रह्मोक्तश्चेतिहासोऽयं नाट्यधर्मीति कीर्तिता ॥ ९७ ॥

यस्मात् सर्वोऽपि रागोऽयं न ह्यङ्गाभिनयादृते ।
सर्वोऽप्यभिनयो ह्येष पदार्थज्ञानसंभवः ॥ ९८ ॥

अङ्गालंकारचेष्टादि नाट्यधर्म्यां प्रतिष्ठितम् ।
अङ्गानि शिरआदीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ ९९ ॥

ग्रीवादीनि तथोपाङ्गं दृष्टिपार्श्वादिकं मतम् ।
व्यञ्जकाः स्युर्मनोवृत्तेर्मुखरागा रसाश्रयाः ॥ १०० ॥

करप्रचाराः करयोर्व्यापाराः करणानि च ।
क्रियाविशेषो हस्तस्य स्वतन्त्राभिनयाय यः ॥ १०१ ॥

निष्पत्तिविषये तानि धूननाद्यास्तु तत्क्रियाः ।
विश्रान्तिस्थानकं क्षेत्रं सविलासं करस्य तु ॥ १०२ ॥

सविलासा रसोपेता करपादादिका क्रिया ।
करणं नृत्यकरणं तदेव परिकीर्तितम् ॥ १०३ ॥

तदेव प्लुतिपूर्वं स्यादुद्धतप्रायनर्तने ।
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः करणैरुपबृंहितः ॥ १०४ ।

चालनं करपादादे रेचकः सविलासकम् ।
विचित्रं चरणादीनां कर्म चारी समं कृतम् ॥ १०५ ॥

चारीणां चरणं चित्रं मण्डलं संप्रचक्षते ।
स्थानं स्यादक्रियः कश्चित् संनिवेशः शरीरगः ॥ १०६ ॥

पुमर्थसाधनी चेष्टा वाङ्मनःकायसंभवा ।
वृत्तिः स्यात् स्वान्यशास्त्राणां कर्तुं च्यावनपातने ॥ १०७ ॥

उचितावर्तनाङ्गस्य संग्रामे न्याय उच्यते ।
मनोहरा स्थितौ रेखा त्वङ्गानां मेलके सति ॥ १०८ ॥

योग्यः श्रमविधिः पात्रं नर्तनाधार इष्यते ।
तदेव गौण्डलीं प्राहुः स्वयं गायननर्तनात् ॥ १०९ ॥

स्यादाचार्य उपाध्यायः संप्रदायस्तु तद्विदाम् ।
वृन्दमाहुः पद्धतिश्च नृत्यस्य परिपाटिका ॥ ११० ॥

वर्णैरुपलिप्ताङ्गो लयतालविचक्षणः ।
सभाजनमनोहारी यो नृत्यति स पेरणी ॥ ११२ ॥

नटोऽभिनयवेदी स्यान्नर्तको मार्गनृत्यवित् ।
रस्यते यः सहृदयैः स रसो रसिकप्रियः ।
शेषं स्वावसरे लक्ष्माभिधास्ये लक्ष्मविन्मुदे ॥ ११३ ॥

भूभृत्त्वं भूभृतां येन कुटुम्बीकरणात् कृतम् ।
संज्ञायै केवलं तेन राज्ञा संज्ञा निरूपिता ॥ ११४ ॥

इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनविरचिते संगीतराजे
पाठ्यरत्नकोशे पदोल्लासे संज्ञापरीक्षणं
तृतीयं समाप्तम् ।

४. परिभाषापरीक्षणम्

यः पुमान् परमात्मेति कर्तेति परिभाष्यते ।
यस्तीर्थिकैस्तमीशानं भाषातीतं नमाम्यहम् ॥ १ ॥

अंशान्मध्यमसप्तकं स्थितवतस्तारावधावा व्रजे-
त्तारस्थांश्चतुरः स्वरानिह ततोऽर्वाक्कामचारः स्मृतः ।
आरोहेदपि तारषड्जमवधिं तं नन्दयन्त्यां विधा-
वारोप्यो गणनाविधाविह परं लुप्तस्वरोऽप्याहतैः ॥ २ ॥

अंशान्मध्यमसप्तकं स्थितवतो ह्यामन्द्रकस्थांशकं
मन्द्रन्यासकमाप्य वा तदधरत्रिश्रुत्यवस्थावधि ।
कार्यं जात्ववरोहणं निगदिता सीमा परेयं सदा
मन्द्रस्थानगतेरतोऽवगमनेऽर्वाक्कामचारः स्मृतः ॥ ३ ॥

पूर्णत्वे सति षाडवौडुवकृतोरल्पत्वमत्यल्पता
वाक्यादेव विधीयते क्रमतया प्राप्तापि विद्यावता ।
पञ्चम्यां तु विपर्ययेण भवतो जातौ यतस्ते द्वयोः
प्राप्तौ तत्परिसंख्ययैकवचनं प्रायो विधेयास्पदम् ॥ ४ ॥

ये प्रयोगमवन्तीह मिलित्वा षट्स्वरास्तु ते ।
षाडवाः षट्स्वरं गीतं षाडवं तद्भवं ततः ॥ ५ ॥

यस्मिन् वात्युडवस्तदुक्तमुडुवं भूतेषु तत्पञ्चमं
तत्संख्यौडुविकावशेन गदिताः पञ्चस्वरास्त्वौडुवाः ।
संजातास्त इमे तदौडुवितमत्रोक्तं तु गीतं बुधैः
संबन्धात्तत एव विश्रुतिमगात्पञ्चस्वरं त्वौडुवम् ॥ ६ ॥

ताल एककले मार्गश्चित्रो गीतिस्तु मागधी ।
द्विकले वार्तिको मार्गो गीतिः संभाविता मता ॥ ७ ॥

चतुष्कले तु पृथुला गीतिर्मार्गस्तु दक्षिणः ।
या जातिषु कला प्रोक्ता सा दक्षिणपथाश्रिता ॥ ८ ॥

चित्रवार्तिकयोर्ज्ञेया द्विगुणा द्विगुणा तु सा ।
अंशस्वररसस्तज्ज्ञैर्ज्ञातव्यः सर्वजातिषु ॥ ९ ॥

अंशश्च जन्यरागाणां ज्ञेयो जनकजातिषु ।
स्यातामालापकाभोगौ रूपकेण क्वचित् क्वचित् ॥ १० ॥

यत्र वस्तुकृता वस्तुनोक्तमाभोगलक्षणम् ।
पदैस्तत्र प्रयोक्तव्य आभोगो गीतकोविदैः ॥ ११ ॥

आभोगध्रुवयोरन्तरतुरो धातुरस्ति यः ।
छायालगान्तरे सोऽत्र रूपकेषूपवर्णितः ॥ १२ ॥

अव्ययादीनि यान्यत्र रूपकाणि न्यरूपयन् ।
केचिन्न तेषु कर्तव्य आभोगः कर्हिचिद्बुधैः ॥ १३ ॥

अत्र यन्मानमाख्यातं तालज्ञैस्तालकर्मणि ।
विश्रान्तियुक्तया काले क्रियया तदिहेष्यते ॥ १४ ॥

धात्वादिवापनं मत्तकोकिलायां तदीरितम् ।
तदेकतन्त्रीमुख्यासु वीणासु स्याद्यथायथम् ॥ १५ ॥

यदेकतन्त्र्यामुद्दिष्टं नकुलादिषु तत् स्मृतम् ।
वेणुप्रवीणावीणास्थं वेणुष्वपि तदिष्यते ॥ १६ ॥

आहुरेके मानतालयुक्तं द्वाभ्यां विवर्जितम् ।
वीणावाद्यं कश्चिदाह मानेनैतद्विना कृतम् ॥ १७ ॥

लीलाकृतध्रुवातालयुगं स्यात् स्वेच्छया कृतम् ।
अस्य लक्ष्यप्रधानत्वाद्व्याख्या लक्ष्यानुसारिणी ॥ १८ ॥

कर्तव्या लक्ष्यतत्त्वज्ञैर्लक्ष्ये लक्ष्मविरोधिनि ।
ग्रहादिनियमो दृष्टोऽनुरोधाच्छास्त्रगोचरः ॥ १९ ॥

लक्ष्येऽन्यस्वरसन्दर्भो नान्यथात्वमिहार्हति ।
स्वस्थानानां चतुष्केण स्वरैः स्वस्थानसंभवैः ॥ २० ॥

वेणावपि तु वीणावद्रागोत्पत्तिरिहोदिता ।
लक्षणेन विरुध्येत यत्र रागस्तु तत्र हि ॥ २१ ॥

प्रायः प्रयोगमुपयान्ति भुजाः समस्ता
नान्यत्र ते च कविते सुतरां प्रशस्ताः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मशैलैकदेशस्थो यो देशानखिलानपि ।
शास्ति तेन तथाभूता परिभाषात्र भाषिता ॥ ३६ ॥

यो मूर्ध्नि द्विषतां पदं प्रतिपदं धत्ते पदं स्वं गुणैः
स्फीतैरुन्नमयन् पदार्थमपि यत् स्वं वर्त्म नोल्लङ्घयेत् ।
तेनात्रैकपदे पदे धृतवता कामेन राज्ञा हृदा
शर्वाण्याः पदबन्धहेतुकपदोल्लासः पदे स्थापितः ॥ ३७ ॥

इति श्रीजगदीश्वरवनदेवनिजगणेन जगदम्बिकाकामाक्षीचरणकिङ्करेण श्रीकामेश्वरीगिरिविभुना अभ्युष्टतमनरेश्वरेण भीष्मपुरजयानीतानेकराजकन्यारत्नेन श्रीपुरग्रहणसंवर्धितयशोभरेण वाटिकाचलग्रहणाजनितकीर्तिपूरपराजिताचलनायकेन संगमतीरदुर्गोद्धरणोद्धृतसकलमण्डलाधीश्वरेण दमनपुरविध्वंसनवन्दीकृतयवनीनिचयेन महिषमेरुजयाजेयविभवेन शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाकंभरीपरितोषित शाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण अष्टादशगिरिशिखरपरिवारिताञ्जनादिगिरिविजयविख्यातवीर्यवर्गेण महदम्बमातृकापुरोन्मूलनधर्षितमहोरगपुरेण श्रीवनदेवस्वामिप्रसादरचनापरमेश्वरेण अम्बकेश्वरसन्निधिकीर्तिस्तम्भोन्नतजयस्तम्भेन श्रीब्रह्मगिरिभौमस्वर्गतायथार्थीकरणरचितचारुपथेन श्रीकामाक्षीगिरिनवीननिर्मितिपराजितसुमेरुणा श्रीमहिषाचलोपरि श्रीहरिशरणरचिताचलदुर्गेण अभिनवभरताचार्येण वीणावादनप्रवीणेन यवनकुलाकालकालरात्रिरूपेण त्रिसन्ध्याक्षेत्रसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन परमभागवतेन महाराजाधिराजराजश्रीराजमानमृगाङ्कतामराजनन्दनेन महाराज्ञीश्रीसौभाग्यवतीजसमाम्बिकाहृदयानन्दनेन सकलसीमन्तिनीशिरोमणिनिकुम्भराजन्यवंशावतंसमहाराज्ञी श्री कर्मवती श्री लघुमादेवीहृदयाधिनाथेन राजाधिराजश्रीकालसेनेन विरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे पदोल्लासे परिभाषापरीक्षणं चतुर्थं समाप्तम् ॥

३. छन्दउल्लासः

१. अनुष्टुप्परीक्षणम्

छन्दानुवृत्तकारीणि यस्य छन्दांसि जाग्रति ।
तमच्छन्दकृतं वन्दे स्वच्छन्दं गिरिजापतिम् ॥ १ ॥

समासेन प्रबन्धानां मूलभूतानि कानिचित् ।
तत्प्रयोगोपयोगीनि छन्दांसि व्याहरामहे ॥ २ ॥

मयरतसजभनसंज्ञाः कथिता अष्टौ गणाः क्रमेणैते ।
विज्ञेया वर्णभावाः प्रस्तारे ते त्रिकाः सर्वे ॥ ३ ॥

सर्वगुरादिल उक्तो मध्यलघुः स्यात्तथान्त्यलघुगुरुकौ ।
मध्यगुरादिगुरन्यौ सर्वलघुः स्यात्तथैवान्यः ॥ ४ ॥

पृथ्व्यम्बुवह्निमरुदम्बरसूर्यचन्द्र-
नाकाधिदैवतयुता मगणादयोऽमी ।
श्रीवृद्धिमृत्युरुपदेशफलानवाप्ति-
रुत्कीर्तिसौख्यफलदा मुनिभिः प्रदिष्टाः ॥ ५ ॥

दतचपषा मात्राख्या द्वित्रिचतुःपञ्चषट्कलाः क्रमशः ।
द्वित्रिवेदशररसभेदास्तेषामिमे गदिताः ॥ ६ ॥

उक्तात्युक्ता च मध्या च प्रतिष्ठातिप्रतिष्ठिका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरित्यपि ॥ ७ ॥

त्रिष्टुप् च जगती चातिजगती शक्वरीति च ।
सैवातिपूर्वाष्ट्यत्यष्टी धृतिश्चातिधृतिस्तथा ॥ ८ ॥

कृतिश्च प्रकृतिश्चैवाकृतिर्विकृतिरेव च ।
संकृत्यभिकृती चैवोत्कृतिश्छन्दांसि नामतः ॥ ९ ॥

आरभ्यैकाक्षरात् पादात् षड्विंशत्यक्षरावधि ।
पादैः क्रमादिमानि स्युर्मात्रावृत्तमतः परम् ॥ १० ॥

एकमात्र ऋजुर्ह्रस्वो लघुर्ज्ञेयो गुरुः पुनः ।
नैको दीर्घो विसर्गान्तः सानुस्वारो द्विमात्रिकः ॥ ११ ॥

अङ्ध्रचादिसंयुते वर्णे व्यञ्जने चाग्रगे लघुः ।
पादान्ते वा लघोर्गत्वं वंशस्थादिषु नो पुनः ॥ १२ ॥

पादान्तेऽत्र युतः कार्यो लुप्तालुप्तविभक्तिके ।
आदिकाक्षरविच्छिन्ने पदान्ते च तथाविधे ॥ १३ ॥

नार्धे समाससन्धी स्तो यतिर्विच्छेदसंज्ञिका ।
ओविरपदेऽत्र विज्ञेया यतिः श्रुतिसुखा बुधैः ।
यतो मधुरता श्लाघ्या भारत्या भरतादिभिः ॥ १४ ॥

अविशेषे तुरीयांशश्छन्दसः पाद इष्यते ।
द्विपद्यादौ द्वितीयांशादिकः पादो यतः स्मृतः ॥ १५ ॥

उक्ता गः श्रीरत्युक्ता गौर्दृष्टा सा स्त्रीर्मो मध्यायाम् ।
नारी शम्भोः पातु त्वां सा कन्या मौ गौ प्रतिष्ठा स्यात् ॥ १६ ॥

यथा—

सेयं कन्या गौरी पायाच्छम्भोर्या शेते हृत्पद्मे ।
अत्युक्ताया रतिगणा भेदा मध्याभवास्तथा ॥ १७ ॥

कामस्य तु प्रतिष्ठाया भेदा बाणगता मताः ।
अत्युक्ताया लघुर्वा ये तेष्वादावधिको लघुः ॥ १८ ॥

समासमविभेदेन द्विधानुष्टुबिहोच्यते ।
चित्रपदा भभगा ग उक्ता विद्युन्माला मौ गौ ॥ १९ ॥

जरौ लगौ प्रमाणिका नाराचमत्र तलगाः ।
अनुष्टुब्रसना वाद्याद्वक्त्रं ये तुर्यतोऽभीष्टम् ॥ २० ॥

पथ्या वक्त्रं समुद्दिष्टं तुर्याज्जे युग्मपादयोः ।
तुर्या दो जे नतरमसैर्न विपुलादयः ।
प्रायस्तुर्यो गस्तास्वो जे युजि षड्भ्यो लघुः सदा ॥ २१ ॥

पञ्चवक्त्रप्रसादाप्तसाम्राज्येन महीभृता ।
कालसेनेन वृत्ताद्यमनुष्टुप् परिकीर्तितम् ॥ २२ ॥

इति श्री राजाधिराजमहीमहेन्द्र श्री कालसेनविरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे छन्दउल्लासे अनुष्टुप्परीक्षणं प्रथमं समाप्तम् ।

२. वृत्तपरीक्षणम्

अज्ञातवृत्तं ब्रह्माद्यैः श्रुतवृत्तं महात्मनाम् ।
परिज्ञातजगद्वृत्तं सद्वृत्तं च भजे शिवम् ॥ १ ॥

अथ वृत्तं प्रकीर्त्यते—

तद्द्विधा वर्णमात्राभ्यां पद्यं चैव चतुष्पदी ।
समैः पादैः समं वृत्तं द्वाभ्यामर्धसमं स्मृतम् ।
उक्ताभ्यां विपरीतं यत् तद्वृत्तं विषमं मतम् ॥ २ ॥

९ अक्षराणि—

भद्रिका भवति रो नरौ ॥

१० अक्षराणि—

उक्ता मत्ता मभसगयुक्ता ॥

११ अक्षराणि—

१. स्यादिन्द्रवज्रा ततजा गुरू चेत् ॥
२. उपेन्द्रवज्रा जतजा गयुग्मम् ॥
३. रो नरौ लघु गुरू रथोद्धता ॥
४. स्वागता तु रनभा गुरुयुग्मम् ॥
५. वेदैश्छिन्ना शालिनी मात्तौ गौ ॥
६. दोधकमुक्तमिदं भभभा गौ ॥

१२ अक्षराणि—

१. ख्यातेन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः ॥
२. वदन्ति वंशस्थमिदं जतौ जरौ ॥
३. जरद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥
४. द्रुतविलम्बितमत्र नभौ भरौ ॥
५. इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् ॥

६. गणैर्यैश्चतुर्भिर्भुजङ्गप्रयातम् ॥
७. संमता स्रग्विणी रैश्चतुर्भिर्युता ॥

१३ अक्षराणि—

त्रिच्छेदा मनजरगैः प्रहर्षिणीयम् ॥

१४ अक्षराणि—

ख्याता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ॥

१५ अक्षराणि—

वसुयतिरियमुक्ता मालिनी नौ मयौ यः ॥

१६ अक्षराणि—

भ्रौ ननना गुरुश्च वृषभुजगविलसितम् ॥

१७ अक्षराणि—

गुह्यास्यैर्विश्रान्तिर्यमनसभला गः शिखरिणी ॥

१८ अक्षराणि—

१. नसमतभरास्तुर्यैः षड्भिश्चेद्यतिर्हरिणीपदम् ॥
२. यतौ न्यौ यः सोऽत्र मुनिभिरियं चित्रलेखा गदिता ॥

१९ अक्षराणि—

आदित्यैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥

२० अक्षराणि—

अश्वैश्छिन्ना सुगीता मरभनयभलागाङ्कैः सुवदना ॥

२१ अक्षराणि—

विख्याता स्रग्धरेयं मरभनययया सप्तकाश्वैर्यतिश्चेत् ॥

२२ अक्षराणि—

पङ्क्तिर्यतौ भरौ नरनरा मगौ भवति मन्द्रकं सुखलितम् ॥

२३ अक्षराणि—

रो नरौ नरनरा लगाविह भवन्ति चेद्भवति चित्रकं तदा ॥

२४ अक्षराणि—

ननभनजननाश्च यगणसहिता मुनियतियुतललितेयम् ॥

२५ अक्षराणि—

पङ्क्त्याविह तो यो सनभा ननगुरुः किल वनहरिणशिशुनयना॥

२६ अक्षराणि—

अत्राष्टभी रुद्रैश्छिन्नं ममतननन्नरसलघुगा भुजङ्गविजृम्भितम् ॥

अथवा—

नजनसभा नननगणलगका इति वसति भवति सततगतिः ॥

अथ दण्डकाः ॥

शेषजात्यादिकं मुक्त्वा षड्विंशत्यक्षराधिकम् ।
यत्किंचिद्दृश्यते छन्दस्तत् सर्वं दण्डकं विदुः ।
तद्वयं रगणाः सप्त चण्डवृष्टिरुदाहृता ॥ ३ ॥

अथार्णार्णवव्याजजीमूतलीला-
करोद्दामशङ्खादयः स्युः प्रबन्धाः ।
परं चोत्तरेणोत्तरेणैककेन
प्रवृद्धाश्च ते रेण विद्वद्भिरूह्याः ॥ ४ ॥

एवं मालादिवृत्तानि भवन्त्यन्यान्यनेकशः ।
यथेष्टं रचितानेकशुभनामान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥

चरणो यावदेकोनसहस्राक्षरनिर्मितः ।
मालावृत्तानि तावत् स्युरित्यादिष्टं महीभृता ॥ ६ ॥

अथवा वर्णयुग्मस्वसहस्राक्षरनिर्मितः ।
पादो भवति तावत् स्युर्यथेष्टमिह दर्शनात् ॥ ७ ॥

तथाद्यादिभी रैः पदैर्नादूगुरोः स्युः
परं पन्नगाद्याः प्रबन्धाः परेऽपि ।
ते च दम्भोलिहेलावलीमालती-
केलिकङ्केलिलीलाविलासादयः ॥ ८ ॥

यथेष्टं रगणैः प्रोक्तो लघुपञ्चकतः परैः ।
चण्डकालोऽथ यैः सिंहविक्रान्तो लघुपञ्चकात् ॥ ९ ॥

लषट्काद्वत्रयाच्चापि यथेष्टं यगणैः परैः ।
मेघमालादण्डकोऽयं प्रबन्धः सम्मतः सताम् ॥ १० ॥

सिंहविक्रीडको नाम स्वेच्छया यैः प्रयोजितैः ।
निरन्तरं लघुगुरू यत्र सोऽनङ्गशेखरः ॥ ११ ॥

प्रयुज्यते गुरुलघू साशोकपुष्पमञ्जरी ।
यथेष्टं नगणाश्चान्ते गद्वयं कामबाणकः ॥ १२ ॥

यथेष्टा भगणा गौ च स्याद्भुजङ्गविलासकः ।
नद्वयात् स्वेच्छया पञ्चमात्रैरुत्कलिका मता ।
एकैकगणवृद्ध्या स्युरेवमेते ह्यनेकधा ॥ १३ ॥

श्रुतेन यस्य वृत्तेन पवित्रीक्रियते जगत् ।
तेन श्रीकालसेनेन वृत्तमत्रोपवर्णितम् ॥ १४ ॥

इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनविरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां पाठ्यरत्नकोशे छन्दउल्लासे वृत्तपरीक्षणं नाम द्वितीयं समाप्तम् ।

३. आर्यावलोकनम् ।

देवासुरैर्नमस्कार्या स्वकार्यापेक्षयैव या ।
योगिभिश्च हृदा धार्या तामार्यामहमाश्रये ।

प्रथमेऽर्धे जः षष्ठो न्लो वा गः सप्तमो न विषमे जः ।
अपरेऽर्धे लः षष्ठो लक्ष्मेदं नियतमार्यायाः ॥ २ ॥

पूर्वार्धे षष्ठे न्ले तल्ले पूर्वे यतिरिह मुनिगणगे ।
तस्मिन् षष्ठप्रान्ते यतिरुदिता मुनिभिरिह मुख्यैः ॥ ३ ॥

अपरार्धे पञ्चमके न्ले सति सोक्ता चतुर्थगणनिधने ।
श्रीकालसेननृपतिर्युक्तामिह वदति तामार्याम् ॥ ४ ॥

यस्यामर्धे द्वितीये भवति यतिश्च त्रयेऽत्र सा पथ्या ।
पूर्वार्धे मुखचपला चत्रययतिविरहिता सदाभिमता ॥ ५ ॥

जघनविपुला परार्धे चत्रययतिविरहिता गदिता ।
प्रोक्ता द्वयोर्द्वयोर्या यतिरहिता चत्रये महाविपुला ॥ ६ ॥

शेषा विस्तारभीत्या भेदा नोक्ता मया सुधिया ।
जगणविहीना विषमे चत्वारः पञ्च युजि चतुर्मात्राः ॥ ७ ॥

द्वौ षष्ठाविति चगणास्तद्योगात् प्रथमदलसंख्या ।
एवमपरार्धसंख्या षष्ठे स्याल्लघुनि चैकस्मिन् ॥ ८ ॥

आर्यासंस्योभयदलसंख्याघाताद्विनिर्दिष्टा ।
अन्योन्यं प्रथमदले ताडनयाष्टौ शतानि जायन्ते ॥ ९ ॥

अर्कसहस्राण्येवं चरमेऽर्धेऽन्योन्यताडनया ।
षट्साहस्रो गदिता चतुःशती चाप्युभयदलविकल्पाः ॥ १० ॥

अन्योऽन्यं ताडनया जायन्ते कोटयश्चाष्टौ ।
लक्षाणामेकोना विंशतिरिह विंशतिः सहस्राणाम् ॥ ११ ॥

आर्याभेदा उक्ताः षष्ठे ले त्वेक एकस्मिन् ।
आर्यैवेयं गाथा प्राकृतभाषापथे विनिर्दिष्टा ॥ १२ ॥

गीतिविशेषानधुना शिवजायासेवको ब्रूते ।
द्विर्यस्या आर्याया अभ्यासो जायते दले प्रथमे ॥ १३ ॥

सा तन्नाम्ना गीतिः स्यादुपगीतिर्यदा चरमे ।
दलयोरत्रोभयोः स्यादुद्गीतिः कृते विपर्यासे ।
तत्तन्नाम्ना सर्वा जायन्ते भेदतो ह्यमिताः ॥ १४ ॥

त्रिंशन्मात्रास्तु पूर्वार्धे विंशतिः सप्त चापरे ।
सप्तपञ्चाशदुभयोर्मात्रा ज्ञेयास्तु योगतः ॥ १५ ॥

त्रिंशतो येऽधिका वर्णा द्विगुणास्ते त्रयाधिकाः ।
लघवस्तत्र विज्ञेयाः शेषा नु गुरवो मताः ॥ १६ ॥

ऊनिता अथवा वर्णैर्मात्राः स्युर्गुरवोऽखिलाः ।
गुरुभिस्तूनिता वर्णा लघवः परिकीर्तिताः ॥ १७ ॥

वसन्तोत्सवबन्धः स्यान्नवभिः पञ्चमात्रकैः ।
द्विपद्यन्ते तथा गीतौ द्विभङ्गिः परिकीर्तिता ॥ १८ ॥

द्विपद्यादौ तथा गीतिरन्ते मध्येऽवलम्बकम् ।
स त्रिभङ्गिर्द्विपदिका तद्वद्दूयं च पदद्वयम् ॥ १९ ॥

लघुर्द्वौ च तथादौ लास्त्रयः कर्पूरपूर्विका ।
तिथिच्छेदेऽश्वचैर्नैऽन्त्ये द्विपदी विषमेऽपि जे ॥ २० ॥

इति वा यतिवैचित्र्यात् सप्त गाः स्युः परा अपि ।
लयोऽथ भ्रमरपदमुपपूर्वं तदेव हि ॥ २१ ॥

कुङ्कुमो गरुडपदं हरिणीपदमेव च।
कमलाकरं भ्रमररुतं भ्रमरकपिठका ॥ २२ ॥

कुङ्कुमतिलकावली कदलीपत्रमित्यपि।
एवमाद्यैस्त्रिभिर्द्वाभ्यां योगे स्याद्वस्तवनेकशः ॥ २३ ॥

चतुर्मात्रद्वयं पञ्चमात्रं स्यात् खञ्जनामकः।
षण्मात्रश्च चतुर्मात्रस्त्रिमात्रश्चोपखञ्जकम् ॥ २४ ॥

षण्मात्रौ द्वौ चतुर्मात्रौ खञ्जिकाथावलम्बकः।
एते त्रयः पृथग्भेदास्त्रिभङ्गिः स्यात् परैरपि ॥ २५ ॥

त्रिभिर्मनोहरैश्छन्दोभिः स्वेच्छाग्रथितैरपि।
वा द्वयं लघुकान्तौ द्वौ तगणौ च गणाद्वयम् ॥ २६ ॥

भगणः सदृशैः पादैश्चतुर्भिर्वस्तुकं भवेत्।
विषमे सप्त मात्राः स्युः समे यस्य त्रयोदश ॥ २७ ॥

स रासो विषमे पञ्चमात्रौ द्वौ च तथैकदा।
युग्मे च चत्रयं पञ्चपदीमात्रादिरीरिता ॥ २८ ॥

आसां तृतीयपादस्य प्रासे स्यात् पञ्चमेन तु।
अन्ते तु दोहके वस्तुर+वा परिकीर्तिता ॥ २९ ॥

आद्यन्तयोश्च षण्मात्रे चत्रये मध्यगे सति।
समे जो वस्तुवदना मोजेजोन्लौ विकल्पतः ॥ ३० ॥

स्याद्रासावलयं पूर्वं मो जश्च चषपौ ततः।
ष च तेभ्यः परे ते स्याद्वदनं चोपपूर्वकम् ॥ ३१ ॥

षचचाद्दो वदनकं यमिते ते डिलाः स्मृताः :
स्यादष्टपद्चतुष्पाच्च धवलं तं निरूप्यते ॥ ३२ ॥

श्रीयशसो गुणपूर्वं क्रमाद्दोजे तु चत्रयम्।
दशमे चौ श्रीधवलं तथाद्ये च तृतीयके ॥ ३३ ॥

तथाविधे तृतीये च तथा तुर्यं तु चत्रयम्।
पञ्चमे सप्तमे द्वौ चौ तश्चैकः समयोः पुनः ॥ ३४ ॥

चद्वयं दस्तथा चैकश्चत्रयं वा यशःपरम्।
धवलं तु षड्गौ त्वाद्ये चतुर्थेऽपि तु चद्वयम् ॥ ३५ ॥

द्वौ द्वितीये पञ्चमे तु दौ षष्ठे च तृतीयके।
षद्वयाच्चेऽथ पे कीर्तिधवलं चतुरङ्घ्रिके ॥ ३६ ॥

षश्चौ जे षच वा दस्तो वातः स्याद्गुणपूर्वकम्।
आद्ययोः षत्रयं चश्च प्रत्येकं त्वन्त्ययोस्तथा ॥ ३७ ॥

पश्च चाः सर्वपादेषु चाद्यो दोऽथ तु मङ्गलम्।
आदिस्थे वदनाद्ये तु तदाद्यं धवलादिकम् ॥ ३८ ॥

यदाह—

उत्साहहेलावदनाडिलाद्यैर्यद्गीयते मङ्गलवाचि किंचित्।
तद्रूपकाणामभिधानपूर्वं छन्दोविदो मङ्गलमाचरन्ति ॥ ३९ ॥

चत्रयं दो यदा पादे तदा फुल्लकं मतम्।
यत्र ध्रुवकसंज्ञेयं ध्रुवा त्रेधा मता सताम् ॥ ४० ॥

षट्पदी चतुष्पदी च द्विपदी चेति नामभिः।
सप्तादिसप्तदशान्तकलाः पादास्तु पूर्वयोः ॥ ४१ ॥

तत्र सप्तकले पादे चतौ पदौ गणौ मतौ।
अष्टाक्षरे पतौ षदौ नवाक्षरे षतौ पचौ ॥४२॥

चद्वयं दोऽथवा पौ च चरणे तु दशाक्षरे।
चपदाः पञ्चदा वापि रुद्रार्णे चरणे गणाः ॥४३॥

चपताः षचता वेति पादे द्वादशवर्णके।
त्रयोदशाक्षरे पादे पौ तश्च तषकाः स्मृताः ॥४४॥

चत्रयं दास्तु षश्चौ च चरणे तु चतुर्दशे।
चत्रयं तोऽथवा पानां त्रयं पञ्चदशाङ्घ्रिके ॥४५॥

षद्वयं चः षोडशाङ्घ्रौ दचतुष्कं तु चद्विकम् ।
पादे सप्तदशकले षश्चौ तश्च त्रयं तु षः ॥४६॥

एवंगुणैस्त्रिभिस्तुल्यैस्तुल्यातुर्यैरतुल्यकैः ।
पादत्रयं भवत्यर्धे षट्पदी सा प्रकीर्तिता ॥४७॥

अस्यामाद्यस्य पादस्य द्वितीयेन तथा पुनः ।
तृतीयस्य तु षष्ठेन तुर्यस्य पञ्चमेन तु ॥४८॥

अनुप्रासस्तु कर्तव्यश्चतुष्पद्यामथोच्यते ।
प्रथमस्य द्वितीयेन तृतीयस्येतरेण तु ॥४९॥

अनुप्रासस्तु कर्तव्यः प्रायेण द्विचतुर्थयोः ।
चतुष्पदीविशेषास्तु वस्तुकार्धसमादयः ॥५०॥

ओजेकलास्तु सप्ताद्याः षोडशान्ताः समे पुनः ।
प्रत्येकं सैकिकाः सप्तदशान्ताः परिकीर्तिताः ।
व्यामिश्रार्धसमासर्वसमासंकीर्णकाश्च ताः ॥५१॥

चम्पककुसुमसामुद्रकमल्हणकुसुमगविलासकेसररावणहस्तकसिंहविजृम्भितमकरन्दिकामधुकरविलसितपञ्चककुसुमावर्ताः ।

मणिरत्नप्रभाकुङ्कुमतिलकचम्पकशेखरक्रीडनबकुलामोदमन्मथतिलकमालाविलसितपुण्यामलकनवकुसुमितपल्लवाः ।

मलयमारुतमदनावासमाङ्गलिकाभिसारिकाकुसुमनिरन्तरमदमोदकचन्द्रोद्योतरत्नावलयः ।

भ्रूवकणकमुक्ताफलमालाकोकिलावलीमधुकरवृन्दकेतकीकुसुमनवविद्युन्मालात्रिवलीतरङ्गकाणि ।

अरविन्दकविभ्रमविलसितवदननवपुष्पन्धयकिन्नरमिथुनविलासविद्याधरविलसितलीलासारङ्गाः ।

कामिनीहासापदोहकप्रेमविलासकाञ्चनमालाजलधरविलसिताः ।

अभिनवमृगाङ्कलेखासहकारकुसुममञ्जरीकामिनीक्रीडनककामिनीकङ्कणहस्तकाः ।

मुखपालनतिलकवसन्तलेखामधुरालापिनीहस्ताः ।

सुखपङ्क्तिकुसुमलतागृहे ।

रत्नमाला च—

इति पञ्चपञ्चाशद्भेदाः ।

व्यत्यासे सुमनोरमापङ्कजकुञ्जरमदनातुरभ्रमरावलीपङ्कजश्रीकिङ्किणीकुङ्कुमलताशशिशेखरलीलालयाश्चन्द्रहासगोरोचनाकुसुमबाणमालतीकुसुमनागकेसरनवपञ्चकमालाविद्याधरकुब्जककुसुमकुसुमास्तरणाः ।

मधुकरीसंलापमुखवासःकुङ्कुमलेखाकुवलयदामकलहंससंध्यावलीकुञ्जरललिताकुसुमवल्यः ।

विद्युल्लतापञ्चाननललितामरकतमालाः ।

अभिनववसन्तश्रीमनोहरात्तिलिकाकिन्नरलीलाः ।

मकरध्वजहासकुसुमाकुलमधुकरभ्रमरविलासमदनविलासविद्याधरहासकुसुमायुधशेखराः ।

उपदोहकदोहकचन्द्रलेखिकासुतालिङ्गनकङ्केल्लिताभवनानि ।

कुसुमितकेतकीहस्तकुञ्जरविलसितराजहंसाशोकपल्लवच्छायाः ।

अनङ्गलतामन्मथविकसितहुल्लणकानि ।
कञ्जललेखाकिलिकिञ्चिते शशिबिम्बितं चेति ता बह्वाः ॥

शुद्धद्विपदिकापादेष्वष्टाः पञ्च च गान्तवाः ।
जौ स्तः षष्ठद्वितीयौ तु मात्राद्विपदिका ततः ॥ ५२ ॥

षष्ठेनैकेन गुरुणा पूर्णा शुद्धैव गान्धिकाः ।

षश्च द्वयं मानवी स्यात् पौ तौ लौ चन्द्रिका मता ।
षश्च त्रयं धृतिस्तारान्तगा पुष्पचतुष्टयम् ॥ ५३ ॥

इति द्विपदी ॥

आनन्त्यान्नात्र तन्यन्ते द्विपद्यादेर्भिदा मया ।
प्रबन्धविधिहेतुत्वात्काश्चिदेव हि वर्णिताः ॥ ५४ ॥

कलहंसो नभौ जयौ ।

षो गणद्विपदी नाम चतौ सा स्वरपूर्विका ।
उपगन्धर्वकं नाम षत्रयं चचतुष्टयम् ॥ ५५ ॥

दश्चार्कैर्वसुभिः श्रान्ते तत्संगीतयतौ पुनः ।
चतुर्दशभिरष्टाभिश्चरीषश्चसप्तकम् ॥ ५६ ॥

त्रिमात्रस्य यतिश्चात्र चतुर्दशभिरष्टभिः ।
चतुर्भिश्च गणैः प्रोक्ता पद्धडीरासकः पुनः ॥ ५७ ॥

मात्राभिरष्टादशभिर्नगणेन यतौ पुनः ।
चतुर्दशभिरेवायं मात्राभिः कथितो बुधैः ॥ ५८ ॥

केषांचिज्जातयः सर्वा रासकाः संमते मताः ।
चपञ्चकं लघुगुरू यदि वा रासको मतः ।
गोपालानां तथा क्रीडा रास इत्यभिधीयते ॥ ५९ ॥

विश्वे मे नव तिथयो गुणचन्द्रौ शरविधौ शिखीन्दू च ।
तिथयो विश्वे विषमे समे तु रत्यर्कविश्वमनुरवयः ॥ ६० ॥

गुणचन्द्रौ युगचन्द्रौ षोडशसंख्याकलाः क्रमशः ।
सारसभ्रमरो हंसः कुररश्चन्द्रलेखकश्चैव ।
कुञ्जरतिजकौ हंसक्रीडो ह्येतेषु निर्दिष्टाः ॥ ६१ ॥

लघुभिः पञ्चादिभिरिह यद्येषामद्वयोः शिखान्ते स्यात् ।
तं सूरयो मयूरं नाम शिखाद्विपथकं प्राहुः ॥ ६२ ॥

रतिरष्टदशभिः कामगणैस्त्रिपदी मता ।
एकादशभिराद्यौ तु मादौ द्विद्विगुणौ मतौ ॥ ६३ ॥

चतुर्गुणस्तृतीयस्तु चतुर्थस्त्रिगुणस्तदा ।
यास्यामोजे पञ्चदश कलाः षोडश ताः समे ॥ ६४ ॥
अर्धयोर्भिन्नयमकौ कीर्तिता सा चतुष्पदी ।
बाणान्ते चरणौ त्रित्रिगणौ यस्यास्त्रिषष्ठकौ ॥ ६५ ॥

चत्वारो द्विद्विगणा सा गणैः कामस्य षट्पदी ।
तृतीये पञ्चमे चाद्ये मात्राः पञ्चदशैव तु ।
तुर्ये द्वितीये रवयस्तद्वस्तु परिकीर्तितम् ॥ ६६ ॥
प्रबन्धस्योपयोगीनि छन्दांस्युक्तानि कानिचित् ।
छन्दःशास्त्रानुसारेणोहनीयानि पराण्यपि ॥ ६७ ॥

यस्यार्या धर्मकामार्थं चरितं पर्युपासते ।
तेनार्याकिङ्करेणेदं कृतमार्यावलोकनम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीराजाधिराजकालसेनमहीमहेन्द्रेण विरचिते संगीतराजे पाठ्यरत्नकोशे छन्दउल्लासे आर्यावलोकनं नाम तृतीयं परीक्षणम् ॥

४ प्रस्तारपरिपाटी ।

येन प्रस्तारमाधातुं भूतानां भूतयोनिना ।
प्रसूतं परमाण्वादि नमस्तस्मै परात्मने ॥ १ ॥

समवृत्तस्य तु पादेऽर्धस्यार्धेऽखिले तु विषमस्य ।
ये वर्णाः स्युर्गुरवः प्रथमविकल्पे तु ते स्थाप्याः ॥ २ ॥

प्राग्रूपस्याद्याद्गोऽधो लः स्योदुपरि समं तु परम् ।
प्रस्तारे पूर्वविधिस्समयभेदकृदिह भवेत् प्राज्ञः ॥ ३ ॥

भूयः कुर्याद्विधिममुं यावत्सर्वलघुर्भवेत् ।
मात्रागणे तु प्राग्रूपमात्रापूर्तिं नयेत् सुधीः ॥ ४ ॥

चरणस्य व्यवस्थोक्ता नार्यादिषु पुरातनैः ।
नष्टाङ्के विषमे सैके गुरुः स्यादर्थिते पुनः ॥ ५ ॥

समे चार्धे तदर्धे च नष्टाङ्के लघवो मताः ।
प्रारभ्याद्याद्द्विगुणितानेकतोऽङ्कान् समालिखेत् ॥ ६ ॥

सैकेन युक्तैर्लघुकैरुद्दिष्टस्य मितिर्भवेत् ।
उद्दिष्टाङ्कसमाहारात् सैकात् संख्यापि लभ्यते ॥ ७ ॥

येन वर्णादिवृत्तानां विन्यासः प्रसृतो भुवि ।
तेन श्रीकालसेनेन प्रस्तारोऽयं प्रपञ्चितः ॥ ८ ॥

इति श्रीजगदीशवनदेवनिजगणेन जगदीश्वरीकामाक्षीचरणकिङ्करेण श्रीब्रह्माद्रिविभुना अभ्युष्टतमनरेश्वरेण भीष्मपुरजयानीतानेकराजकन्यारत्नेन श्रीपुरग्रहणसंवर्धितयशोभरेण वाटिकाचलग्रहणजनितकीर्तिपुरपराजिताचलनायकेन संगमनीरदुर्गीकृतसकलमण्डलाधीश्वरेण दमनपुरविध्वंसनवन्दीकृतयवनीनिचयेन महिषमेकजयाजेयविभवेन शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशा-

कम्भरीपरितोषितशाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण अष्टादशगिरिशिखरपरिवरिताञ्जनगिरिविजयविख्यातवीर्यवर्गेण महदम्बमातृकापुरोद्धूलनधर्षितामहोरगपुरेण श्रीवनदेवदेवस्वामिप्रसादरचनापरपरमेश्वरेण अम्बकेश्वरसन्निधिकीर्तिस्तम्भोन्नतजयस्तम्भेन श्रीब्रह्मगिरिभौमस्वर्गयथार्थीकरणरचितचारुपथेन श्रीकामेश्वरीगिरिनवीननिर्मितिपराजितसुमेरुणा श्रीमहिषाचलोपरिश्रीहरिचरणरचिताचलदुर्गेण अभिनवभरताचार्येण वीणावादनप्रवीणेन यवनकुलाकालकालरात्रिरूपेण त्रिसन्ध्याक्षेत्रसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन परमभागवतेन महाराणाश्रीमृगाङ्कनामराजनन्दनेन महाराज्ञीसौभाग्यवतीजसमाम्बिकाहृदयनन्दनेन सकलसीमन्तिनीशिरोमणिनिकुम्भराजन्यावतंसमहाराज्ञीश्रीकर्मवतीलघुमावतीहृदयाधिनाथेन श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनेन विरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे छन्दउल्लासे प्रस्तारपरिपाटी नाम चतुर्थं परीक्षणम् ।

॥ छन्दउल्लासस्तृतीयः समाप्तः ॥

४. अलंकारोल्लासः

१. उद्देशपरीक्षणम्

क्रियते स्वस्वसिद्धान्तैस्तीर्थिकैर्यस्य लक्षणम् ।
वृषादिलक्षणं नौमि तमसत्सिद्धिलक्षणम् ॥ १ ॥

प्रमदा इव नो भान्ति प्रबन्धाः सुष्ठ्वलङ्कृताः ।
विलक्षणा अतस्तानि ब्रुवेऽलङ्कृतिभिः सह ॥ २ ॥

विभूषणं तथा शोभाभिमानोऽक्षरसंगतिः ।
प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं गुणकीर्तनम् ॥ ३ ॥

गुणानुवादोऽतिशयो हेतुसारूप्यसिद्धयः ।
पदोच्चयाक्रन्दमिथ्याध्यवसायप्रियाशिषः ॥ ४ ॥

प्राप्तिश्च पश्चात्तपनं संशयेच्छानुवर्तनम् ।
कार्यनिर्भासनाख्यानयाच्ञायुक्तानुनीतयः ॥ ५ ॥

दृष्टान्तप्रतिषिद्धौ च क्षमा श्रद्धा ततः परम् ।
मनोरथोपपत्ती च कपटं परिदेवनम् ॥ ६ ॥

षट्त्रिंशदुक्तान्येतानि लक्षणानि समासतः ।
उपमाद्यैरलङ्कारैः सम्मितानि च ते यथा ॥ ७ ॥

उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।
चत्वारोऽमी समादिष्टा अलङ्कारा: पुरातनैः ॥ ८ ॥

लक्षिता लक्षणैरेभिर्नानावृत्तैर्विचित्रिताः ।
बुधैः प्रबन्धाः कर्तव्या नानालङ्कृत्यलङ्कृताः ॥ ९ ॥

अल्पमुद्दिश्यते येन दीयते बह्वहर्निशम् ।
तेन भूषितविज्ञेन राज्ञोद्दिष्टं विभूषणम् ॥ १० ॥

इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनविरचिते संगीतराजे पाठ्यरत्नकोशे अलङ्कारोल्लासे उद्देशपरीक्षणं प्रथमं समाप्तम् ।

२. लक्षणपरीक्षणम्

महाभूतादिकानर्थान् योऽञ्जसा सृजतीश्वरः ।
अलङ्कृतिनिमित्तं तं पदार्थानां नमाम्यहम् ॥ १ ॥

यथारसं येषु निरूपितेषु भवन्त्युपादेयगुणाः प्रबन्धाः ।
तदत्र शोभाजननार्थमेषां प्रवक्ष्महे भूषणलक्षणानि ॥ २ ॥

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव भूषणैरिव यद्युतम् ।
रूपकं रसवद्भाति तद्भूषणमितीरितम् ॥ ३ ॥

यथा—

उच्चस्फाटिकहर्म्यभित्तिविसरत्सत्पद्मरागांशुभिः
सिन्दूरप्रकरैरिवातिविततैर्नित्यं वसन्तोत्सवे ।
चञ्चद्धेमघटावतंसविलसन्नानानिलिम्पालयै-
रिन्द्रस्येव पुरी विभाति सततं श्रीब्रह्मशैलालयः ॥ ४ ॥

इति विभूषणम् ॥ १ ॥

पूर्वसिद्धार्थवाक्येन प्रसिद्धार्थस्य साधनम् ।
यत्र श्लक्ष्णविचित्रार्था तां शोभां जगदुर्बुधाः ॥ ५ ॥

यथा—

श्रीकृष्णेन किरीटिनेव शतशो दन्दह्यमाने कुले
शाके कौरववत्सुयोधन इव त्वय्येकशेषं गते ।
त्वं रे मालवभूमिपाल कुरुषे नो चेन्मदीयं वच-
स्तन्मन्ये विधिना त्वमीप्सित इदं मन्त्र्यं च शाठ्यं रणे ॥ ६ ॥

इति शोभा ॥ २ ॥

सहेतुकैर्यो वचनैः प्रतिषिद्धोऽप्यनेकशः ।
न निवर्तेत यत्रासावभिमान इति स्मृतः ॥ ७ ॥

यथा—

येनानर्गलदुर्गवर्गजयिना नाजीगणान् वैरिणो
दुर्गाग्र्यो हि कुरङ्ग एष समरे भूपेन शौर्याहृतः ।
ध्वस्ते भीतमभूदलं शककुलं श्रीशुक्लपूर्वे पुरे
त्वं शेषोऽसि विमुञ्च गर्वमधुना स्वं जीवितं पालय ॥ ८ ॥

इत्यभिमानः ॥ ३ ॥

संश्लेषोऽर्थाक्षरगतो यत्र वैचित्र्याम्भवेत् ।
तामल्पाक्षरविन्यासां विदुरक्षरसंगतिम् ॥ ९ ॥

यथा—

या सुलभानसुरेशान्
सुरतरुतः परिजनेन तामस्मै ।
वितरति कालुजिभूपति-
रभिमततमिभिमुखीभूतः ॥ १० ॥

इत्यक्षरसंगतिः ॥ ४ ॥

यत्रास्त्यष्टगुणोपेतैः सोपमानैर्वचोभरैः ।
गूढार्थैर्नायकोत्साहयोगः प्रोत्साहनं तु तत् ॥ ११ ॥

यथा—

उद्दण्डः पटहध्वनिर्घनघनप्रध्वाननाभैरवी-
हेषातुङ्गतुरङ्गमाग्रखुरलीशब्दानुगः श्रूयते ।
दिग्दन्तावलदन्तभेदनपटुर्वीरालिसिंहध्वनि-
र्भिन्दन् शैलशिलोच्चयान् पुनरहो कस्मादकस्मादिव ॥ १२ ॥

इति प्रोत्साहनम् ॥ ५ ॥

श्रवणादेकशब्दस्य यत्र कार्यान्तराण्यपि ।
अनुक्तान्यपि सिध्यन्ति तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ १३ ॥

यथा—

लेखित्वा नलकूबरं पृथुकुचप्रारम्भया रम्भया
वैदर्भी निषधाधिपेन च रतिं कामेन कृष्णां श्रिया ।
पश्यन्त्यो मुहुरन्वहं नृपसुताः श्रीकालसेनक्षमा-
नाथेन स्वमतुल्यरागविभवाः सादृश्यतोऽकल्पयन् ॥ १४ ॥

इत्युदाहरणम् ॥ ६ ॥

तथ्यातथ्यविभेदेन निरुक्तं द्विविधं स्मृतम् ।
सिद्धिप्रसाधितं पूर्वमपरं चाप्रसाधितम् ॥ १५ ॥

तथ्यं यथा—

चन्द्रः काश्मल्यमागात् कथमिति गदिते कश्चिदस्याशयज्ञो-
ऽवादीदस्योदयोऽयं त्रिभुवनधवलीकारकामस्य जाने ।
तच्छ्रीकृष्णस्य राज्ञः कृतमतिविधुभिः कीर्तिपूरैः कृतं मे
तथ्यापूरेण हृत्स्थो बहिरिति समभूत् कालिमा तथ्यमस्य ॥१६॥

अतथ्यं यथा—

सत्यं नासत्यमेतन्मुनिवचनमहाभ्यासयोगो वहेच्चेत्
कौशल्यं कर्मणां नो यदि कथमभजत् सोऽपि राजा द्विजानाम् ।
दृष्ट्वा श्रीकालसेनक्षितिपतियशसां राशिमुद्रिक्तशोभं
हित्वा स्वस्यौचितिं तां निशिचरचरणत्वोचितं कालिमानम् ॥१७॥

इति निरुक्तम् ॥ ७ ॥

बहूनां गुणिनां यत्र नानार्थजनितैर्गुणैः ।
एकोऽपदिश्यते तत्तु कीर्तितं गुणकीर्तनम् ॥ १८ ॥

यथा—

ये हतप्रतियोधशौर्यशमनप्रख्यानवीरव्रताः
प्रद्युम्नप्रतिरूपका वितरणप्रावीण्यकल्पद्रुमाः ।

तेऽमी दल्लिपुरे हठेन यवना नीताः क्षयं भूभुजा
धृष्टो यातु महम्मदो धुरसिमां कालन्दरीं मन्दधीः ॥ १९ ॥

इति गुणकीर्तनम् ॥ ८ ॥

उत्तमानां गुणैः स्पर्धाहीनानामुपमाकृते ।
गुणानुवादः स प्रोक्तः प्रबन्धे कृष्णभूभुजा ॥ २० ॥

यथा—

ऋते हिमाद्रिं सरितः सुराणां
न संभवः स्यादिति युक्तमेतत् ।
इत्यूह्यते शुभ्रितसर्वलोकं
विलोक्य कीर्तिं नृपतेरमुष्य ॥ २१ ॥

इति गुणानुवादः ॥ ९ ॥

सामान्यस्य जनस्यात्र बहूनां गुणकीर्तनैः ।
उत्तमार्थविशेषो यः स प्रोक्तोऽतिशयो बुधैः ॥ २२ ॥

यथा—

पूर्णेन्दुमेतन्मुखमब्जयोनि-
र्निर्माय पश्चात् समवाप दौःस्थ्यम् ।
तद्दर्शनात् संकुचदासनाब्ज-
मिलद्दलोत्पेषणखिन्नगात्रः ॥ २३ ॥

इत्यतिशयः ॥ १० ॥

बहूनां माषमाणानामनेकार्थविनिर्णयात् ।
सिद्धे समानवचने हेतुरत्रोपवर्णितः ॥ २४ ॥

यथा—

धिङ्मां शकाधममहं प्रथमोऽभवं य-
द्वैधव्यहेतुरतुलं यवनीकुलानाम् ।
क्षत्रोद्भवे शककुले निधनो निदानं
येनाभियुक्त इति गुर्जरनाथ ऊचे ॥ २५ ॥

इति हेतुः ॥ ११ ॥

परोक्षोऽपि हि वाच्योऽर्थो यस्माल्लक्षणसाम्यतः ।
उत्पद्यतेऽनुकरणात्तत्सारूप्यमिहोदितम् ॥ २६ ॥

यथा—

सम्मोचितो मातृपुरं किलैकः
स तादृशः स्थानपुरेऽपराधः ।
एतद्विचिन्त्यास्य लभेत धर्मं-
त्यादिष्टवान् गुर्जरपः स्वभृत्यान् ॥ २७ ॥

इति सारूप्यम् ॥ १२ ॥

बहूनां तु प्रधानानां तुल्यार्थवचनैरिह ।
एकार्थसाधनं वाक्यं सिद्धिर्बुद्धिमतोच्यते ॥ २८ ॥

यथा—

श्रीतामेन पुरार्जितं भगवतः शम्भोः समाराधने
यच्छ्रीराममुखैश्चितं नृपतिभिर्धर्मैकनिष्ठैः सदा ।
कामाक्षीचरणानुचिन्तनबलात् स्फीतीकृतं यत्पुन-
स्तत्पुण्यं नृपकालसेनवपुषा स्फारं समुज्जृम्भते ॥ २९ ॥

इति सिद्धिः ॥ १३ ॥

प्रशंसा क्रियते यत्र नानार्थप्रथनात्मिका ।
पदैर्बहुगुणैरेकवाचकैः स पदोच्चयः ॥ ३० ॥

यथा—

आसप्तलोकमुर्वी-
महिनिलयं व्याप्य संस्थिता नित्यम् ।
आभाति विश्वमूर्तं-
र्वैनमालेवास्य कीर्तिततिः ॥ ३१ ॥

इति पदोच्चयः ॥ १४ ॥

तीव्रार्थभाषणं यस्मात् परसादृश्ययुक्तिभिः ।
वस्तुस्वरूपोपन्यासे स आक्रन्दः स्मृतो बुधैः ॥ ३२ ॥

यथा—

इत्यूह्यते संयति योऽरिवर्गै-
रज्ञातघातेषु शकेष्वकस्मात् ।
नवावतारं व्यसनस्य कुर्वन्
सोऽप्येष कालच्छलकैटभारिः ॥ ३३ ॥

इति आक्रन्दः ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नपि यत्रार्थे तुल्यस्यार्थस्य निर्णयः ।
स मिथ्याध्यवसायस्तु प्रबन्धादिषु लक्षणम् ॥ ३४ ॥

यथा—

एतन्मे शिशुभाषितं न च रुतं नो कुञ्जभूमिर्गृहं
नो भृङ्गावलिगुञ्जितं मयि रुषा नाथस्य मेऽद्य कृतम् ।
नो वल्यश्चलपाणयः सखिगणा इत्थं हते गुर्जरे
यद्भीतेर्वनमाश्रिता भ्रममगुर्म्लेच्छा गताः सर्वशः ॥ ३५ ॥

इति मिथ्याध्यवसायः ॥ १६ ॥

यत् पूर्वं क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।
प्रियोक्तिर्गदिता सा स्यैराशीर्वादसमन्विता ॥ ३६ ॥

यथा—

जित्वानेकपुरा धृता भुजबलात् कामेश्वरी लीलया
नीत्वा स्वं नगरं रुषा प्रतिभटा ये खर्वगर्वोद्धताः ।
स्वं स्थानं पुनरापयंस्तदधिपा वृद्धत्वशेषीकृता
रामादप्यधिकं तवेति चरितं श्रीकालसेनप्रभो ॥ ३७ ॥

इति प्रियोक्तिः ॥ १७ ॥

वाक्यमाशंसनोपेतं मनोरथसमुद्भवम् ।
प्रार्थनीयपरान्या वा साशीः शिष्टैरिहोदिता ॥ ३८ ॥

यथा—

यमभ्यमित्रीयितुमुद्यतासि-
माशीर्भिरार्या इति वर्धयन्ति ।

यन्मङ्गलं वृत्रवधोद्यतस्य
वृत्रद्विषस्तद्भवतेऽद्य भूयात् ॥ ३९ ॥

इत्याशीः ॥ १८ ॥

दर्शनादेकदेशस्यानुमानं यस्य कस्यचित् ।
कार्यान्तरस्य सा प्राप्तिर्गदिता तामराजिना ॥ ४० ॥

यथा—

गुर्जरेशगजव्याज-
राज्यलक्ष्मीहठाहृतेः ।
अस्मिन् राजकराज्यश्री-
रेष्यतीत्यनुमीयते ॥ ४१ ॥

इति प्राप्तिः ॥ १९ ॥

कार्ये वाप्यथवाकार्ये सहसैवोपपादिते ।
चेतसो यस्तु संतापः स पश्चात्ताप उच्यते ॥ ४२ ॥

यथा—

एतत्सैन्यरथेभवाजिविदलद्भूकम्पतर्यागमा
मुक्त्वाकास्मिकजातसंभ्रमवशान्मार्गे कुरङ्गेक्षणाः ।
गत्वाद्रीनिति चिन्तयन्त्यरिगणा दुश्चेष्टितं चेष्टितं
हा कष्टं किमिदं मलेयुरपि ताः क्वास्ता क्व वा ताः पुनः ॥४३॥

इति पश्चात्तापः ॥ २० ॥

अज्ञाततत्त्वो वाक्यार्थः समाप्तिं यत्र नीयते ।
नानाविचारसंपन्नः संशयः स उदाहृतः ॥ ४४ ॥

यथा—

यमधिकृत्य परः परतोऽपि स-
ज्जलनिर्जनता वदनोदरात् ।
अयमितः स किलेति तव श्रुतें-
र्वदति कंस इहागत इत्यहो ॥ ४५ ॥

इति संशयः ॥ २१ ॥

स्नेहाद्दाक्षिण्यतो वापि यत्परस्यानुवर्तनम् ।
विनयादर्थसंयुक्तं सानुवृत्तिरिहोदिता ॥ ४६ ॥

कुर्वते सुहृदो यस्य
स्वप्राप्तं रक्षितुं तथा ।
अत्रायाहीति चाटूनि
विनीतवदुपस्थिताः ॥ ४७ ॥

इत्यर्थानुवृत्तिः ॥ २२ ॥

केनचिद्धेतुना यत्र दोषाणां गुणयोजनम् ।
गुणेषु दोषयुक्तिर्वा तत् कार्यं कार्यवेदनम् ॥ ४८ ॥

यथा—

युष्मच्छासनमद्य यावदपि मे मूर्ध्ना धृतं काङ्क्षया
लप्स्यामो भुवमित्यथो व्रज सखे यास्याम्यहं स्वेच्छया ।
अद्याहं सुभगा न चास्मि गृहिणी नो जीवितेशो भवान्
यस्येत्थं रिपुयोषितामनुवनं वाक्योत्करः श्रूयते ॥ ४९ ॥

इति कार्यम् ॥ २३ ॥

निर्भर्त्सनमनेकार्थसाधकं युक्तिमद्वचः ।

यथा—

सर्वेदं त्वां विजानन्ति सर्वदा सुहृदोऽरयः ॥ ५० ॥

इति निर्भर्त्सनम् ॥ २४ ॥

अपृष्टैरथवा पृष्टैराख्यानं निर्णयः स्मृतः ।

यथा—

मनोरथानामुपरि वर्ततेऽयं महीपतिः ।
पारेरजांसि वृत्तानि यस्येत्याख्यान्ति सूरयः ॥ ५१ ॥

इति निर्णयः ॥ २५ ॥

क्रोधमुत्पाद्य यद्वाक्यमन्ते हर्षं प्रयच्छति ।
पुनर्यत् प्रियतामेति सा याञ्चा परिकीर्तिता ॥ ५२ ॥

यथा—

क्रोधौद्धत्येन हत्वा निकृतिकरमिलाधीश्वराणां समूहं
दिष्ट्या तस्मिन्नुपेते शममुपरमता तत्स्वभावो रिपूणाम् ।
शेषाः सर्वे नमध्वं हतरिपुनिकरं कालसेनं महीन्द्रं
तत्पादप्राज्यसेवोदनतसुखजुषां स्वस्ति राज्ञां कुलेभ्यः ॥ ५३ ॥

इति याञ्चा ॥ २६ ॥

अन्योन्यस्यानुकूल्येन महद्भिः समवायतः ।
साध्यते योऽत्र संबन्धः सा युक्तिः परिकीर्तिता ॥ ५४ ॥

यथा—

अन्योन्यस्यानुकूल्येन
यस्येच्छन्त्यनुकूलनम् ।
वनदेवमुखालेखाः
केषामितरथा कथा ॥ ५५ ॥

इति युक्तिः ॥ २७ ॥

अनुनीतिर्वचः क्रोधमपराधं प्रमार्जयेत् ।

यथा—

कुपित परितोषयन्ति ते
पुर एवेति समेत्य सत्रयः ।
कुरु नाथ दयां तृणाङ्कुरे
किमुतेयं वरशोरुपक्रमः ॥ ५६ ॥

इत्यनुनयः ॥ २८ ॥

अन्यदृष्टान्ततोऽन्यस्य प्रतिज्ञार्थस्य यानुमा ॥ ५७ ॥

यथा—

निदानं नो दैवं न भवति पुनर्हेतुरपरो
निसर्गो यत्साक्षान्निवसति हि विद्वत्सु कमला ।

प्रमाणीकर्तुं तत् प्रभवतु विधाता पुनरिदं
धनं दायं दायं विघटयति कृष्णक्षितिपतिः ॥ ५८ ॥

इति दृष्टान्तः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधः स विज्ञेयः कर्तव्यार्थनिवारणम् ।

यथा—

एतत्प्रतापयशसी सूर्याचन्द्रमसाविह ।
अलमाशूद्रपं प्राप्येत्याहतुः सस्मयस्मितम् ॥ ५९ ॥

इति प्रतिषेधः ॥ ३० ॥

अक्रोधः क्रोधजननैर्वाक्यैर्यः सा क्षमा मता ॥ ६० ॥

यथा—

समुद्रमपि यस्योच्चैरतिशेते सहिष्णुना ।
नासूयति तथाभूतशेषादीनपि कर्हिचित् ॥ ६१ ॥

इति क्षमा ॥ ३१ ॥

यत्राभिनयतो भावं जनितैर्वचनैरिह ।
पृच्छ्यतेऽन्योऽथवात्मा तु सा पृष्टयभिधीयते ॥ ६२ ॥

यथा—

यद्वैरिस्त्रैणमाह व्यसनवशमदं वन्यभूमावुपेहि
स्वान्तः स्वास्थ्यं किमेभिः प्रकृतकरमुखैर्दुर्भप्रार्थनैस्तैः ।
यैश्चित्ते रोपितैः स्यादियमतिविरतिस्त्वं दृशी सौख्यहर्त्री
तानद्यैव प्रियत्वादभिलषसि कथं त्वं पुनस्तद्वदस्व ॥ ६३ ॥

इति पृष्टा ॥ ३२ ॥

निजाकारस्य यद्वाक्यं सुश्लिष्टार्थप्रदर्शकम ।
अन्यापदेशवचनैः कथ्यते स मनोरथः ॥ ६४ ॥

यथा—

श्रुतिविश्रुतयद्गुणाः करा
अपि पारेतटिनीपतिं स्थिताः ।

स्मरसारथिभिर्मनोरथै-
र्नृपकन्या वृणुते यमीश्वरम् ॥ ६५ ॥

इति मनोरथः ॥ ३३ ॥

उपपत्तिस्तु दोषाणां प्राप्तानां शमनं पुनः ।

यथा—

स्वप्नलब्धमपि यं नृपकन्याः
काङ्क्षितं नु सुचिरादनुनेतुम् ।
मुञ्च मानमनिदानमिदानीं
देहि दर्शनमिदं निगदन्ति ॥ ६६ ॥

इति उपपत्तिः ॥ ३४ ॥

कपटं छलयोगेनाभिसंधानकरं वचः ।

यथा—

यथा वेषचलादाने चाटूनि यवनेशितुः ॥ ६७ ॥

इति कपटम् ॥ ३५ ॥

अपराधैर्व्यलीकोत्थैः प्रसिद्धैर्यत्प्रयोजयेत् ।
अर्थान्तरेण संबन्धं ज्ञेयं तत् परिदेवनम् ॥ ६८ ॥

यथा—

बलादेतेनेशाः समरभुवि संत्याजितभुवा
व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।
अहो किं कुर्वेऽद्य त्यजति सहसा मां सहचरी
विमुक्तस्नेहोत्थं विचरति वचो यद्रिपुकुले ॥ ६९ ॥

इति परिदेवनम् ॥ ३६ ॥

रसानामानुकूल्येन येषु न्यस्तेषु रूपकम् ।
भातितानि समासेषु लक्षणान्युदितानि हि ॥ ७० ॥

न्यस्य लक्षणसंघातं यस्मिन् मेने कृतार्थताम् ।
समुद्रः स्वस्य तेनायं कृतो लक्षणसंग्रहः ॥ ७१ ॥

इति राजाधिराजश्रीकालसेनविरचिते संगीतराजे पाठ्यरत्नकोशे अलङ्कारोल्लासे लक्षणपरीक्षणं द्वितीयं समाप्तम् ।

३. शब्दालङ्कारः ।

विचार्यमाणस्तत्त्वेनोपमैवाखिलवस्तुनः ।
दीपको रूपकमिति श्रये तं शशिभूषणम् ॥ १ ॥

अर्थं प्रबन्धस्य शरीरमाहु-
र्योक्ता पदानां घटना ततोऽस्य ।
अलङ्कृतिस्तेन वदे पुरोऽह-
मलङ्कृतीरर्थगतास्ततोऽन्याः ॥ २ ॥

उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानसमानता ।
गुणाकृतिसमायोगादुपमा नाम सा मता ॥ ३ ॥

धर्मवस्तुविपर्यासनियमानियमादिभिः ।
समुच्चयान्योन्यातिशयोत्प्रेक्षिताद्भुतसंशयैः ॥ ४ ॥

मोहनिर्णयनिन्दाचिकित्साश्लेषप्रशंसनैः ।
विरोधप्रतिषेधासंभाविताभूतहेतुभिः ॥ ५ ॥

चाटुतत्त्वाख्यानमालाविक्रियाप्रतिवस्तुभिः ।
प्रतिवस्त्वसाधारणवाक्याद्यैः स्यादनेकधा ॥ ६ ॥

प्रत्ययान्ययतुल्यार्थसमासाद्यैश्च हेतुभिः ।
एकस्यैकानेककाभ्यामनेकस्यैककेन च ॥ ७ ॥

बहूनां बहुभिः सा स्यात्तद्विकल्पास्त्वनेकशः ।
न ते कार्त्स्न्येन शक्यन्ते भेदा वक्तुं कथंचन ॥ ८ ॥

न ते मयोदाह्रियन्ते विस्तरत्रस्तचेतसा ।
लक्ष्ममात्रं मया तेषामुक्तं विस्तारभीरुणा ॥ ९ ॥

नानाधिकरणार्थानां शब्दानामेकवाक्यतः ।
संयोगात् कथनं प्राहुर्दीपकं तद्विदो जनाः ॥ १० ॥

किंचित्साधर्म्यसंपत्तेस्तुल्यावयवलक्षणम् ।
स्वैर्विकल्पैर्विरचितं रूपं रूपकमिष्यते ॥ ११ ॥

समस्तमसमस्तं च खण्डं चाखण्डमेव च ।
चतुर्धा तत् समाख्यातं जनस्थानावनीभुजा ॥ १२ ॥

वर्णावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि ।
विकल्पादादिमध्यानां यमकं भिन्नवाच्यगा ॥ १३ ॥

पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च ।
समुद्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा ॥ १४ ॥

यमकं चक्रवालं च सन्दष्टयमकं तथा ।
पादादियमकं चैवमाम्रेडितमथापि च ॥ १५ ॥

चतुर्व्यवसितं चैव मालायमकमेव च ।
एतद्दशविधं ज्ञेयं यमकं लक्षणाश्रयम् ॥ १६ ॥

वर्णसाम्यमनुप्रासः स्फुरद्गुणगणाश्रितः ।
तत्पदातत्परत्वेन रच्यते रचितो बुधैः ॥ १७ ॥

अलङ्कृतमलङ्कारैरेभिर्लक्षणलक्षितम् ।
रसानुरूपं कर्तव्यं रूपकं रूपकार्थिभिः ॥ १८ ॥

आसंसारं पूर्वराजचरितानुगवेषणात् ।
उपमानीतवृत्तेनोपमाद्या अत्र वर्णिताः ॥ १९ ॥

इति श्रीराजाधिराजमहाराजश्रीकालसेनविरचिते सङ्गीतराजे षोडशसाहस्र्यां सङ्गीतमीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे अलङ्कारोल्लासे शब्दालङ्कारपरीक्षणं तृतीयं समाप्तम् ।

४. गुणदोषपरीक्षणम्

दोषैर्युक्ता गुणैर्मुक्तालङ्कृतापि न शोभते ।
लक्षनेव वचोभङ्गी तानतो वच्मि यत्नतः ॥ १ ॥

गुणातीतोऽपि सगुणः सदोषो दोषवर्जितः ।
मुदे स्तान्मे शिवो नागभूषितोऽप्यगभूषितः ॥ २ ॥

गूढार्थार्थान्तरैकार्थभिन्नार्थाभिप्लुतार्थकाः ।
न्यायादपेतविषमविसन्ध्यर्थविहीनकाः ॥ ३ ॥

शब्दच्युतमिमे दोषा रूपके दश कीर्तिताः ।
गूढार्थं तत्र पर्यायशब्देनाभिहितं मतम् ॥ ४ ॥

अर्थान्तरं तु तज्ज्ञेयमवर्ण्यं यत्र वर्ण्यते ।
एकार्थमपि विज्ञेयमेकार्थस्याभिधानतः ॥ ५ ॥

भिन्नार्थं भिद्यते यत्रान्योऽर्थोऽन्येन विवक्षितः ।
अभिप्लुतार्थं यत्तत् स्यात्तत्पदेन समस्यते ॥ ६ ॥

प्रमाणवर्जितं न्यायादपेतं परिकीर्तितम् ।
वृत्तभेदेन विषमं रूपकं परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥

अनुपश्लिष्टशब्दं यत्तद्विसन्धिः स्मृतं बुधैः ।
अर्थहीनमसंबद्धं सावशेषार्थमेव च ॥ ८ ॥

अपशब्दस्वरं शब्दच्युतं सद्भिरुदाहृतम् ।
सर्वत्र ग्राम्यतैवेष्टा यतः सार्थे रसावहा ॥ ९ ॥

एतद्विपर्ययाज्ज्ञेया गुणा गुणिभिराहृतैः ।
प्रसादश्लेषसमतामाधुर्यौजःसमाधयः ॥ १० ॥

अर्थव्यक्तिरुदारत्वं कान्तिश्च सुकुमारता ।
दृश्यन्ते स्युर्गुणास्तेषां विशेषाल्लक्ष्म वक्ष्महे ॥ ११ ॥

यत्रार्थस्य प्रतीतिः स्यादनुक्तेऽपि प्रयोगतः ।
शब्दानां स प्रसादाख्यो गुणो ज्ञेयो बुधैरिह ॥ १२ ॥

ईप्सितार्थविशिष्टानां संबन्धाद्यत् परस्परम् ।
श्लिष्टत्वं हि पदानां स श्लेष इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥

स्वभावेन स्फुटार्थं स्याद्गहनं तु विचारतः ।
स्वतः सुप्रतिबद्धं च श्लिष्टमिष्टं सतां हि तत् ॥ १४ ॥

नातिचूर्णपदं यत्र न च व्यर्थाभिधायि च ।
न दुर्बोधाभिधानं सा समत्वात् समता मता ॥ १५ ॥

श्रुतमुक्तं तु यद्वाक्यं बहुशोऽपि विदां हृदि ।
पुनः पुनर्नवं भाति तन्माधुर्यमिहोदितम् ॥ १६ ॥

समासवद्भिर्विविधैर्विचित्रैश्च पदैर्युतम् ।
सानुस्वारविसर्गैयत्तदोजः परिकीर्तितम् ॥ १७ ॥

अभियुक्तोपलभ्यार्थविशेषार्थस्य संपदा ।
संपन्नः कश्चिदर्थो यः स समाधिर्गुणो मतः ॥ १८ ॥

लोकमार्गव्यवस्थानः सुप्रसिद्धाभिधानयुक् ।
या काचिद्रचना काव्ये सार्थव्यक्तिरुदाहृता ॥ १९ ॥

नानाभावैरुपेतं यच्छृङ्गाराद्भुतसंभृतम् ।
दिव्यभावपरं तं तदौदार्यं भणितं गुणः ॥ २० ॥

चन्द्रवन्मनसो या स्यादाह्लादकरनोक्तिषु ।
लीलाद्यर्थोपपन्ना सा कान्तिर्नाम गुणो मतः ॥ २१ ॥

सुश्लिष्टसन्धिभिः शब्दैः सुकुमारैर्थयोजितैः ।
सुखप्रयोज्यैर्व्यक्तार्थैर्युक्ता स्यात् सुकुमारता ॥ २२ ॥

आर्यावृत्तसमन्वितं सुललितं लक्ष्यलक्षणोल्लासितं
रूपं रूपकदीपकैरुपमया चालंकृतं संस्कृतम् ।

श्रृङ्गारे पुनरद्भुते रसवरे वीरेऽथ रौद्रे भवे-
द्दीर्घैर्गौरवगुम्फितैर्जगतिकामुख्यैश्च वृत्तैर्युतम् ॥ २३ ॥

रसेषु शेषेषु यथारसं तु छन्दः प्रयोज्यं विदुषा विलोक्य ।
तस्यानुरूपा घटना पदानामलंक्रिया चाक्षरसंहतिश्च ॥ २४ ॥

सुललितललनालपनालापनलघिमानुरूपपदरचनाः ।
नृत्यानुगगतिरुचिराः पदबन्धाः सुकविभिः कार्याः ॥ २५ ॥

रचितविविधमार्गं सन्धिसन्धानयुक्तं
सहृदयसुखगम्यं श्लेषगुम्फार्थहीनम् ।
मृदुसुललितवर्णं चित्रनृत्यानुरूपं
भवति जगति पाठ्यं प्रेक्षकप्रीतिकारि ॥ २६ ॥

यद्गुणा गुणिनामेव दोषनिर्मुक्तिहेतवः ।
तेन श्रीकालसेनेन गुणोल्लासः प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥

येन च्मातलये समुद्धतमहीनाथा नयं स्वं यश-
स्तद्योग्राः सलयं सनृत्यनिगमं साङ्गं पुनस्तत्सुताः ।
स्वाचारं जनता वदान्यचरितान्यर्थिव्रजाः पाठिताः
पाठ्ये तेन नृपेण चारुभणितौ सद्रत्नकोशः कृतः ॥ २८ ॥

इति निश्शङ्कनिर्भयमल्लेन सकलभूवलयैकवीरेण श्रीकलाकल्या-
णकुशलेन श्रीकालसेनेन द्वादशसहस्रजनस्थानप्रभृतिवसुधरासमु-
द्धरणैकधीरेण श्रीजगदीश्वरवनदेवनिजगणेन श्रीकामेश्वरीचरण-
किङ्करेण श्रीब्रह्माद्रिविभुना प्रथमप्रख्याततमराज-आमोदराज-
रामराज-पङ्कराज-ह्राङ्गराज तामराजेन्द्रप्रभृतिसकलमहीपालमौलि-
माणिक्यरचितसिंहासनादिसमस्तप्रशस्तराजचिह्नाधिष्ठातृनरेश्वरेण
अगस्तिपुरनिरस्तसमस्तवैरिवर्गेण कामाक्षाप्रसादासादितकुन्ती-
पुरेण शुद्धाद्धतोद्धतपतिनिपातपटुतरवाणिधारेण उद्धतपुरलागनय-
नतीरनिरन्तरसाधारणीसमाप्यायितशौर्यनरवरेण भीष्मपुरजयानी-
तानेकराजकन्यारत्नेन मणिपुरमदनदर्शितशौर्येण कल्याणपुरजया-
जितग्रामदग्धेन स्थानवलयितानेकदरीपरिसरपरित्रासितमहीरवी

रेण श्रीपुरग्रहणसंवर्धितयशोभरेण वाटिकाचलग्रहणजनितकीर्ति-
पुरपराजिताचलनायकेन राजपुरीविध्वंसनचारुचापरचितेन सुवर्ण-
गिरिखण्डनाधनिवज्रहस्तेन सवखारीघनदेवीयुवतीजनवदनयामि-
नीनाथसिंहिकायमानकरालवालेन पाटलीरणधरणिधीरधनु-
र्धोंकारमुखरितत्रिभुवनेन तारापुरप्रज्वालनसमुद्भूतधूममलिनीकृ-
तसकलवैरिवदनेन कुङ्कुमपुरजयदर्शितसिंहविक्रमेण संज्ञापुरोपार्जि-
तरत्नेन देविकागिरिनिर्दलनदारुणेन कुरङ्गगिरिकोटविघट्टनलम्प-
टोरुनाशीरेण पुण्यस्तम्भोद्धूलनोद्भूताद्भुतधैर्येण संगमनीरदुर्गो-
द्धरणोद्धृतसकलमण्डलाधीश्वरेण शुल्कपुरसमूलोन्मूलनप्राप्तजयश्रि-
या गिरिपुरडुङ्गरग्रहणसार्थीकृतोग्राग्रहेण दमनपुरविध्वंसनवन्दी-
कृतयवनीनिचयेन आमर्दकगिरिशिखरोपरिभावितशकनिकरेण महि-
षमेरुजयाजेयविभवेन शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाकम्भरीप-
रितोषितशाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण निजभुजवीर्यवशीकृतवग्गुलरा-
जप्रमुखमहानिधानेन बोद्धुरभूपालराजकृतसंस्थापनेन नगणागणाक-
भकर्सठेन बुजारखानमानमर्दनगृहीतराजलक्ष्मीसकलभाण्डागारनि-
चयेन अलङ्गगिरिगहनगह्वरकुहरविहारिवैरिवीरसिन्धुरमर्दननिर्दय-
कण्ठीरवेण अष्टादशगिरिशिखरिपरिवारिताञ्जनाद्रिविजयविख्यात-
वीर्यवर्गेण सप्तविंशतिसहस्रमहाराष्ट्रधराविधूननप्रबलप्रभञ्जनेन सप्त-
तिसहस्रगुर्जराम्भोधिनाथमन्थमहीधरेण महदम्बमातृकापुरोद्धूलन-
धर्षितामहोरगपुरेण पलायमानअजीमषानसकलगृहीतजयश्रिया
जाङ्गलस्थलस्थलजलधितरतुङ्गतरङ्गनिकरसंरम्भकुम्भसंभवेन वस्ति-
सोपारकलहकलितकुन्तजनितकुन्दावदातकीर्तिधवलितदिगन्तरेण
शशकगिरिलुण्ठनपटुतरेण श्रीवनदेवस्वामिप्रसादरचनापरपरमेश्व-
रेण श्रीत्र्यम्बकेश्वरसन्निधिनिर्मितकीर्तिस्तम्भोन्नतजयस्तम्भेन श्री-
ब्रह्मगिरिभीमस्वर्गतायथार्थीकरणरचितचारुतरपथेन श्रीकामाक्षा-
गिरिनवीननिर्मितिपराजितसुमेरुणा श्रीमहिषाचलोपरि श्रीहरिशर-
णरचिताचलदुर्गेण रायंगुरु-वायंगुरु-मेलगुरु-रायाश्वापरमगुरु-
वाभाङ्गला-रांयाश्वा-मुहवनरायहिंसल्लराय-माचक्ष-पूर्वपश्चिमोत्तर
दक्षिणचतुर्दिशां रायाश्व-श्रावुला इत्यादिबिरुदावलीविराजमानेन
अभ्युष्टतमनरेश्वरेण सबलराजसम्मूलनाचार्येण दुर्बलराजसंस्थाप-
नाचार्येण पितृवैरिसमुद्भूतरोषपोषणमहीपतिमत्तमातङ्गमस्तकाङ्कु-
शेन अभिनवभार्गवेण राजभुजबलभीमेन हिन्दूकराजगजपतिना आस-
नसिंहासनसितातपत्रमाणिक्यमालामण्डितबालान्दोलितजयपताका-

कनकदण्डचण्डावदातचलच्चामरयुगलमकरध्वजादिराजराजालङ्कर-
णावलोकनमत्सरितमानसेतरनृपालमौलिनिहितवामचरणेन नलनहु-
षधुन्धुमारभरतभगीरथमान्धातृमेधातिथिप्रभृतिवीरराजरत्नोदात्त-
चरितेन सर्वदा अम्बकादिगोदाविमुक्तिसमस्तामुक्तिप्रवितीर्णमुक्तिमु-
क्ताकलापेन श्रीब्रह्मगिरिसन्निधिकृतयुगधर्मानुवर्तिब्रह्मवृन्दाधिष्ठिता-
नेकयज्ञाद्यखिलसुकृतकृतसश्लोकेन परमभागवतेन अभिनवभरताचा-
र्येण संगीतमीमांसानिर्माणपरप्रभाकरेण प्रबन्धराजश्रीगीतगोवि-
न्दनिर्माणपरितोषितराधामाधवेन कामाक्षास्तुतिकरणाराधितकामे-
श्वरीचरणकमलेन श्रीगीतगोविन्दटीकारचनवर्णितसाङ्गश्रृङ्गाररसेन
सकलराजवाग्गेयकारतोडरमल्लेन सकलकविराजचक्रचूडामणिना
वीणावादनप्रवीणेन सुशारीरशालिना पद्मनगरजनस्थानगोदावरीवि-
राजमानम्लेच्छोच्छेदितचिरकालधर्मसंस्थापनेन संस्कृतभाषामहा-
राष्ट्रभाषातैलिङ्गकार्णाटकभाषाचतुष्टयरचितनाटकराजचतुष्टयेन या-
चकजनकल्पनाकल्पद्रुमेण वसन्तसमयसमागतसमस्तसामन्तसीम-
न्तिनीसीमन्तसिन्दूरपूरदूरोद्धूलनप्रकटितप्रौढप्रतापेन निसर्गदुर्ग्रहदु-
र्गवर्गदुर्गमप्रकारपरिखापरिपातपरिखिद्यमानपरिशङ्कितपरिजनपरिवी-
तप्रत्यर्थिनितम्बिनीलुण्टार्गलादीर्घभुजायुगलेन धीरोदात्तधीरशा-
न्तधीरोद्धतधीरललितचतुर्विधनायकगुणग्रामविचारचातुरीचतुरा-
ननेन अष्टविधनायकहावभावविवेकोद्दामोद्दीपितस्मरविलोकनानु-
भूयमानशृङ्गाररसमसान्तरनिरन्तरान्तरानन्दनेन नाटकनाटिकाख्या-
नाख्यायिकाप्रहेलिकाकलाकलापकौशलेन येन भारतीयरसदृष्टिभाव-
दृष्टिभावितभावनाभिनवभरताचार्येण नन्दिकेश्वरमतानुवर्तनाराधि-
तत्रिनयनेन परमपराक्रमार्जुनेन अथ बृहन्नटेन सततारधितधर्मेण
अथ वृकोदरेण श्रीसरस्वतीरससमुद्भूतकैरवोद्याननायकेन यवन-
कुलाकालकालरात्रिरूपेण सततपराभूतसमागतसूर्यवंशीन्द्रसेनराज-
राज्यसंस्थापनदृढाङ्गीकारेण गुर्जरराज्यधराधीशमहमदसुलतान-
धीरत्वोन्मूलनप्रचण्डपवनेन श्रीत्रिसन्ध्याक्षेत्रसमुद्रसंभवरोहिणी-
रमणेन अरिराजमत्तमातङ्गपञ्चाननेन प्ररूढपत्रयवनदवदहनदावान-
लेन प्रत्यर्थिपृथिवीपतितिमिरततिनिराकरणप्रौढप्रतापमार्तण्डेन
वैरिवनितावैधव्यदीक्षादानदक्षोद्दण्डकोदण्डमण्डिताखण्डभुजादण्डेन
भूमण्डलाखण्डलेन गजतुरङ्गाधीशराजत्रितयतोडरमल्लेन वसुन्ध-
रोद्धरणादिवराहेण भवानीपतिप्रसादाप्तासादवरप्रसादेन अनन्य-
मल्लीकगर्वखण्डनमुसलहस्तबलभद्रपराक्रमेण महाराजाधिराजमहा-

राणाश्रीमृगाङ्कतामराजनन्दनेन महाराज्ञीसौभाग्यवतीजसमाम्बिका-
हृदयनन्दनेन विविधविज्ञानविज्ञचमत्कारचातुरीधुरीणसकलसीम-
न्तिनीधुरीणशिरोमणिरूपलावण्यलज्जालक्ष्मीनिधानशृङ्गाररसरसीश-
तराजकन्याप्रवरनिकुम्भराजन्यवंशावतंसमहाराज्ञीश्रीकर्मवतीलखुमा-
देवीहृदयाधिनाथेन श्रीमहाराजाधिराजमहीमहेन्द्रश्रीकालसेनेन
विरचिते सङ्गीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्यरत्न-
कोशे अलाङ्कारोल्लासे दोषगुणोल्लासः ।

पाठ्यरत्नकोशश्च समाप्तिं समगात् ।

इति विततमतीनामभिमतसिद्धिरस्तु ॥

MANUSCRIPT VARIANTS.

I—i.

1. A begins: श्रीगणेशाय नमः। श्रीवनचामुंडायै नमः। श्रीदात्तात्रयाय नमः। श्रीकामाद्यै नमः। श्रीभरताचार्याय नमः। संगीताधिष्ठात्रीदेवताभ्यो नमः। स्वस्ति शारदायै नमः। Then the first verse follows.

B. begins: श्री गणेशाय नमः। दत्तात्रेयाय नमः। Then the first verse follows. श्रीसरस्वत्यै नमः was in the transcript kept in the Library. a. B भास्वशत and रु added above line before श.

2. a. A. B. गीतानुगतौ. b. B. नन्दाद्येकघनोच्चरूप-सुखिरो. A.

3. d. B. भरता दिव्यमुनये। Then य added above line after ता. A स्तां चंद्रचूडात्मने। A tick mark above स्तां and स्याच्चं written in the bottom margin with figure one before. This correction is in the first line from bottom.

4. b. A. B. चतुरस्र. d. A. B. तस्मै तस्मै नमो।

5. b. A. B. हेतुरखिलं स्वर्वासि. c. B. ब्रह्मा and the इ mark of दि end a line and दि written in full in the next line. d. A. षिद्याकान and च written above line between का and न.

8. c. A. वनीयकप्रत्तघनैः. B. वनयकप्रत्तघनैः।

9. c. A. B. प्रोद्धुताचिर.

10. a. A. B. निन्दितचन्दनेन्दुः. d. A कुन्नृसिंह.

11. a. A. कल्पातोद्धत B. चंडवेगऽपवन b. A. B. प्रज्या-पितोद्धट्टनम्। Read प्रज्ञापितोद्धट्टनम्. c. Read दत्त्राकृत्युडुसंघ. Read श्रीब्रह्मशैलाम्बर.

12. c. A. omits पत्त and this is added in the left margin with the figure four as this is in the fourth line from bottom. There is a tick mark over त्त in विपत्त.

13. b. A. B. मुह्लास्यधांद्रीफलिर्नी. Reading is not quite certain. c. A. B. क्षितिपालपाल.

14. a. B. नून and इ mark of सि following also close the line; but सि written in full in the next line. d. A. मृक and then a letter written and completely scored; मेंजगत्प्रसिद्धम् is what follows. There is a tick mark over मृ and in the bottom margin is written ध्ये मृधे with the figure one following. This correction is in the first line from bottom. B. मृथे मृधे मे जगत्प्रसिद्धम्. Reading uncertain.

15. d. A. दास्यस्यतित्ती; then four small vertical strokes above second स्य.

16. d. A. B. यवनाननतिद्राक्. Also a possible reading.

18. a. A. प्राविश्य. d. A. साम्यत: This is the right reading.

19. d. A. B. प्रत्यर्थिनरेश्वरांतकराणं. One syllable missing. Reading uncertain.

20. c. A. B. विधिना तोयं.

22. a. A. B. विनिर्जेतुकाम.

23. b. B. तौरष्क.

24. c. A. अनमान् हि भियया.

26. a. A. In लुव्यमाने, some letter written and scored and व्य written above it. c. A. B. इत्या स्तंलपुरं. Reading not certain.

27. b. A. B. कृतदंत.

28. d. A. B. तन्मुखे.

29. a. A. य: सुरान् B. यः सुखान् b. A. कलुत for स्निग्ध. B. omits this word. Reading uncertain. c. A. B. वेश्मगा.

30. a. B. स्वर्गे: c. B. भुजेदीशो.

32. a. A. B. द्दष्ट्वयं. A. B. गतनेदं b. A. धीत्योशेष. B. धीत्येशेष. Then some mark above त्ये to show that it is त्या. A. चाखिलांम्; then म् scored. c. B. दानोधैः A. B. सुपर्वव्रजं; this is correct.

33. a. A. कति च तरणभुलंपटाः. B. कति च तरणलंपटाः with space left blank for a letter after ण. A. केचिदत्ताः d. Read विश्वोपकृत्यै.

34. b. Read सततिद्धे. c. A. B. औदार्यस्थै धैर्यकर. A. निधिररखिल. b. A. B. विज्ञानवैशं. a. B. तनुतेदर्भ. Read सन्दर्भमत्र.

35. a. B. परशत:; then *visarga* put above र horizontally. c. A. B. प्रभावविभवं प्राग्भारविश्वंभरो. Reading uncertain. d. A. जीयाल्लिर्जित; a tick mark above ल्लि and नि added in the left margin with the figure two after; this correction is in the second line from bottom.

36. a. B. प्रीतीत:; then a small horizontal line below ती evidently to show that it is ति. b. A. B. शंभुरदीदशत्. d. A. B. वीतविषयं तं वक्ति प्रभूयो वशी.

37. b. A. looks like नानालिनेयाश्रितैः B. is clearly so. c. A. B. प्रतिशिष्यशिष्यशपथं. d. Read प्रयतते.

38. b. A. सम्यक्स्मृतः. d. A. B. संद; then space for letter left blank; तकि सार्वर्वाणिकमिमं. In A there is a horizontal line in the blank space.

39. a. A. य: श्रुत्वा.

40. b. A. B. रंभातुंबर.

41. b. B. Only यस्ति; then य added above line before this. c. Read प्रदानेऽतितरां प्रवीणः.

42. a. A. या; then some thing written and deleted by putting two small vertical strokes above; the letter is not at all legible; then न्य; here the line ends and the next line begins with a letter which is lost due to a damage in the paper; it ends in आ and is followed by न; the word is evidently यान्य ज्ञान; मदान्ध. This is the correct reading. B यान्य; then space for two letters blank; मदान्ध follows. b. A. B. गुणान्यातिपथां; in A the आ mark of थां seems to have been removed; there is too much of ink. A. B. न याति. A. After संगीत, the letter र in the beginnig of the line त्न in त्ना lost. d. A. for विरचित: the letters वि and र and the down word stroke of the इ mark in चि lost in the beginning of the line and what is left of चि looks like चे. B. भूभुजा; then space for two letters blank and चेतः follows. Evidently this damage in A must have been there when B was transcribed.

43. d. B. त्वमयोरुरीकुरुध्वम्.

44. a. B. यस्मान्मयास्थावर.

45. a. B. भरतांभोधि; then a mark above the first भ to indicate that it is भा. c. A. B. प्रवचनं कर्तुं.

46. b. A. B युक्तयुक्तकृतिं. c. A. After उपकुर्वे a letter written and scored, perhaps नी and ति follow.

d. A. B. यत्तश्चंदनवृषयः

47. b. A. B. सहृदयाऽयतः

48. b. Read नवोद्यत्तद्विधानप्रयासे.

d. A. B. खनिमनुष्यात्कौस्तुभः

50. a. B. भरतादिर्निजनिजे; then भि written above the line after दि. b. A. स्वद्व; then a letter written and

scored, perhaps न्दै and त्तिष्वपि follows. c. A. B. यद्यस्तं A. B. स्वमत्पं दतं.

51. a. b. A. B. क्वचिन्निदमपरीक्षार्थंमुक्तस्यातिशयाय वा.

ii

2. d. Read प्रेक्षावतामत्र न जाघटीति.

B. प्रेक्षावतामत्र जाघटीति.

3. b. A. B. विना प्रवृत्ती.

4. a. A. B. विरहानार्थाय. c. B. साधारणवचो the व added above line before धा. Read गुम्भैरिति.

5. b. B. द्विजाति; then some letter started and left off and जनुषां follows.

6. a. A. B. पदवीमाटीकते ब्रूतत (चेत् is missing)

b. A. B. निमूलमुन्मीलति. c. B. चाति पुणां; then नि added above line before पु.

7. b. A. वाचो; then another चो written and scored and युक्ति follows. b. Read पिशाचिका अभिभर d. B. कालुजधरा.

9. b. A. विजृंभितं; this is correct. It looks more like विजृंभिनं. B. विजृंभनं.

d. मन्वादिभियग्दविता.

10. a. A. B. उपवीणयतोमखदिषं. c. A. अमृतांभरणसुञ्जतद्वचः; there are three small vertical strokes above र to indicate that it should be deleted. B. अमृताभरणसुक्षतद्वचः. d. A. B. कथमाविः कुरुते.

11. a. A. B. निःप्रयोजनता योक्ता c. A. सुखाप्तेर्दुःख.

12. b. Read सुखानुभूतेः d. B. मानुषे.

13. b. Read विभवादेय. c. A. B. धर्मानुषंगातदनुरपिमतो. d. B. क्यन्वेषातत्प्रवृत्यै.

14. a. Read शास्वतास्य. b. B. मूखर्मांकत्वति.

15. a. A. B. किरूपवेद् पवार्य.

16. b. B. Before दिव्मेव there is some letter started and left off.

17. d. A. शृत्यादि B. सेदभाग्.

18. a. A. शृतिभ्य.

19. d. B. हेतुतां.

20. a. A. अंगत्वेनाथवास्यास्तु. B. अंगत्वेनाथवास्यात् c. A. B. चार्याध्यक्रान्तया. In A it is not certain if it is not चार्याऽपक्राम्तया. It may be the part of घ or *Avagraha* and the next may be प or य. d. A. B. लटकेन.

21. b. A. B. There is only गा and not र्गा in the beginning of the line. In A a letter has been started and scored before गा. d. Read त्रैकाल्ये.

24. a. Read शाम्यद्यथाहिह्ष्टस्य together. c. B. तथास्मिन्निविषयाकांत्ता.

25. b. Read नाट्ये. c. A. B. प्रार्थैरपिप्रयततेनहितंपरस्य. Remove the hyphen at the end of the line.

27. d. B. omits तत् before तद्विद्योपजीविनाम्.

30. c. B. There is a letter started and left off between सुप and यास्यंति.

iii.

2. b. A. B. लंभययद्भुतं विगलिताशेषेंद्र्यार्थग्रहौ. c. A. B. मद्प्यविरतं In A it looks as if म was corrected into स or in स the downward stroke is removed to make it म. d. A. चमत्कृ; then a letter written and scored; ति श्रुतिगतं follows.

3. d. A. महिम प्रा; then a letter written and scored ग्भार follows.

4. b. A. there is an arrow mark between का and मेणं.

iv.

1. a. A. In निर्वचनं the two letters र्वच deleted with two horizontal strokes above each and र्वच followed by the figure one, on the top margin. The correction is in the first line. b. A. B. मवतीणोस्तु.

6. d. Read सर्वेस्यैतद्विविच्यते.

7. c. A. B. पाठ्यगीतवाद्यनृत्य. d. Read रसांह्लास्तत्र.

8. A. This missing. There is a tick mark after क्रमात् at the end of the previous verse to indicate an insertion. Then it is added as the last line in the page.

10. b. B. प्रकीर्णमथापिच.

11. a. A. B. सुखिरं.

15. b. Read परिकीर्तितम्.

16. c. d. Read वृत्तार्थयोः B. वृत्ताययोः.

20. c. A. क्रियागानिच B. क्रियागानिश्च.

22. c. B. प्रकीर्णकाश्च प्रबंधाश्च.

24. a. A. सौखिरे B. सौखरे b. Read तदाश्रिताः c. A. B. गुणदोषाश्च d. B. सांगोपांग.

25. a. A. After मार्गे a letter written and scored; then तालास्तथा follows.

27. a. b. Read श्रङ्गप्रत्यंङ्गभणितिरुपाङ्गानां क्रिया तथा. B. अंगप्रत्यंगभणितिरूपकानां क्रिया तथा.

31. d. A. रसत्वस्य च वर्णनम्. B. There is some letter started and left off; then follows रसत्वगस्य वर्णनम्.

32. a. B. रसाभिधं; then श्रया added above the line after रसा with a tick mark after सा above it.

36. a. B. रसशंकर.

37. b. Read दाक्षिणात्यनरपा नीताः B. दाक्षिणात्यनगरी नीताः c. A. B. दुर्गेशा B. म and इ mark of हि end line and हि written in full in next line. A. स्वया.

II. i.

1. c. B. विशुद्धिमत्या सरणे स राजा

3. c. A. समसाश्र.

4. c. A. प्रयोगगार्हं प्रविक्षेयं. This is correct.

8. d. B. गुणोत्तमः Then the figures 1 and 2 above मः and त्त respectively to show that these two letters should be transposed.

9. c. B. शब्दास्यार्थं; then a small vertical line above the श्रा mark of ब्दा to indicate that it should be dropped.

11. c. B. व्यंगयुक्तो.

12. a. b. A. श्रभिधालक्षणा चाथ व्यंजना चाथ क्रमतो मता Then चाथ after व्यंजना deleted by putting two small vertical strokes above each of the two letters. B. श्रभिधा लक्षणा व्यंजना क्रमतो मता. A. reading is correct.

15. b. A. B. खण्मुखादयः.

16. c. A. B. जन्याकृत्सूतिधाश्राधा.

19. a. A. B. कांताप्रियातुल्याः c. A. After प the letter त्यां written and deleted with a few small vertical strokes above and त्याः follows.

20. b. A. स्ततत्तशिवसखादयः

21. a. A. B. ज्ञातस्वस्र d. A. B. दिवोकः

22. a. B. वैध्यवधकत्वे; then स्यु added above line before वं.

24. a. Read दिग्यथागस्त्य. A.B. दिग्यथागस्ति. c. d. A. B. त्रिपंचादिपदेथाज्यौ शब्दौ हि. Read त्रिपञ्चादिपदे स्थाप्यौ शब्दौ हि.

25. c. B. विरो and इ mark of धि end the line and धि written in full in next line.

d. A. B. तरान्तो नञ्पूर्वकः

26. b. A. B. कृष्णो थो. Read व्यपदिश्यते.

27. b. A. After जल a letter written and scored; then धि and again another letter started and left off; र्नी रधि follows.

c. d. A. जनिरुध्रप्रभृतिष्वस्युत्तरेषु B. जनिरुध् प्रभृतिषुस्यूत्तरेषु.

29. a. A. After सुरपतिदें a letter written and scored and व follows. d. A. B. सहाश्रये.

31. c. A. B. नियमापेक्ष्य.

32. d. Read नाम्नामन्यान्यपि स्वयम् B. नाम्नामन्यापि स्वयम्.

e. Read कालसेनोपदेशेन.

f. B. तकयेद्नया.

ii

1. c. A. वाकवाक्यादिरूपेण B. वाक्वाक्यादिरूपेण.

3. b. A. पदबंधागतो.

4. c. d. B. श्रनिबद्धपदं ज्ञेयं छंदोहीनं चानियताक्षरम्.

5. c. A. B. यतिछंद समायुक्तं. d. Read तथा च.

6. f. A. B. लक्षितः

7. b. Read ज्ञेज्यौ. d. A. In वर्णस्य, the last letter स्य

is not quite correct and deleted with two small horizontal strokes above; in the top margin is put स्य followed by the figure one; the correction is in the first line.

8. b. B. पवहति A. जार्योत्क रेण.

c. d. A. गीतकादे लोके.

10. c. d. B. संयुक्तातद्भवास्ते.

12. d. A. B. सुज्ञेयमह.

iii

1. b. A. नमस्यहम; then मस्य deleted with two small horizontal strokes above each and माम्य followed by the figure one put in the top margin; this correction is in the first line c. A. ब्रमरूप; then a tick mark above ब्र and त followed by the figure one put in the top margin below and to the right of the previous entry; this correction too is in the first line. B. तमरूपनामानं.

2. a. A. गीतवाद्यं.

3. b. A. B.प्रयुक्तत्वात्तथार्षिणा d. A. द्विषतो; then a tick mark above ष, and य followed by the figure three in the left margin. This correction is in the third line. B. द्विषयतो.

4. d. Read कीर्तितम. So in Mss.

5. b. B. इरितम.

6. d. A. B. चेत.

7. a. Read यथा separately.

8. b. A. B. केयूरादिवदंगिनाम्.

9. a. b. A. B. श्रुत्युत्कर्षापकर्षौ हि विकृतिप्रकृतिर्मतौ.

10. a. A. After मूर्छनाद्या four letters written, scored and श्रयो नाम follows.

11. a. A. रागादेमूर्छनादत्र B. रागादेर्मूछनादत्र.

12. c. B. कूटताना स्युः; then visarga put above नाः horizontally.

14. c. B. स्थायादिभिश्चतुर्धासौ. d. Read मतः. So in MSS.

16. c. A. B. मालंकार.

17. b. A. Above उ there is a tick mark and a letter, perhaps र, followed by the figure five put in the right margin; this correction is in the fifth line. The purpose of correction not clear.

c. B. श्रतारविः श्रम.

d. Read भूषणात्.

19. b. A. किन संमताः

20. d. B. दन्यास; then प added above line after द.

21. a. B. विदार्यंस. c. A. B. श्रंशा विवादी.

22. a. A. B. मंद्रस्थावगतीरनुवादि च.

b. A. यः स्यान्यः स्याद्विवादी B. यः; then space for two or three letters blank and स्याद्विवादी follows. Read रक्तिम्. B. शक्तिम्.

23. a. A. in रिपुरिव. the second रि looks like वि; so two horizontal lines put above; रि followed by the figure two given in botton margin; this correction is in the socond line from below. b. A. B. योननुवदति c. कर्मगयमुख्यष्य; then ख्य deleted with three dots above.

24. b. A. B. स्वरमौडवम.

25. c. Read वादिसंवाद्यनपर. The verse number 25 is put at the end of this half-verse.

26. a. Read न्यासादेः स्थिति. d. सौंतराख्यः

27. a. A. B. अल्पप्रयोगसर्वत्र.

28. c. B. तारस्तुमदीप्तः and म deleted with two vertical strokes above. A. B. परमूर्धरेखा.

29. c. Read तत्पूर्वपूर्वो.

30. b. A. After समपे three letters written and scored and स्वंशेषु follows.

31. b. B. After सहस्था a letter started and left off and स्तुकम् follows. c. A. एवं कौमुतिकेन B. एवं कौतकेन d. B. प्रायः स्युर्वीकृता A. इहैवभ then two letters written and scored and श्रितौ follows.

32. a. Read सलयतालपदा. A. After सलयताल. Two letters written and scored and पदा follows. b. B. After विभूषणा there is a full stop and letters started and left off; then भूषिता follows.

c. B. गानपुर्णांचिता.

33. b. A. B. विशेषे यो.

35. c. A. B. येन तच्छाया. d. A. B. भाषांराग.

36. a. A. B. तामाश्रित्य. B. तामिश्रित्य. There are both आ and इ marks.

37. b. A. B. याष्टिकेयोररीकृताः

38. c. This is MSS. reading. Read भिद्यन्ते for जायन्ते.

39. d. A. B. राजसत्तमाः

41. b. A. B. छायामात्रोपजीविनाम्.

c. A. B. भाषाणामाश्रिता छाया.

45. b. A. B. स्वरादिमार्गकोविदः

46. a. A. प्रनष्टां; then न deleted with two small vertical lines above and ष्ट written just below it in the bottom margin (this is in the last line).

48. a. b. A. B. पदस्थस्वरसंघाततालेन. b. B. मेव योज्यं.

49. d. Read रसभावविभावकम् B. सभावविभावकम.

50. a. A. B. सुखदो.

52. a. A. B. रागालपन. a. read मालप्ति.

55. c. B. तारचापि; then ता added above line after र.

56. c. d. A. B. धातुधराधीशस्य.

57. c. A. B. अर्धमात्रा.

58. b. A. B. दलपगा इति.

59. a. A. B. हते c. A. दीर्घो d. B. *Visarga* put above आ hosizontally.

60. a. A. B. हतलच्वादि c. A. रूपातिगं written and deleted with small vertical strokes above and गीतादिकं follows. A. B. परिछिदन.

63. a. A. तंतं; then the *Anusvara* above first त removed with a small slanting stroke. A. B. सुखिरं c. A. कास्यं.

64. b. A. B. वाद्यमात्रोच्यते.

67. b. A. B. वाद्यं ततादिकं मतम्. The change was made for letter to accord with metre.

c. A. B. विन्यासाः d. A. In मुरजादिषु the letter र looks like रु; so a tick mark placed above it and र followed by the figure six added in the right margin. The correction is in the sixth line from bottom.

68. b. A. B. कुलप.

69. a. B. In उद्ग्राह्यादि there is a stroke after द instead of before for ह; this deleted with a small vertical line above and the stroke added before द.

74. d. Read विचित्रार्थावबोधकाः.

57. a. A. वर्तमानास्तज्ज्ञे; then मा deleted with three small vertical strokes above.

76. b. A. B. इरितः.

78. a. Read. मृत्यं c. Read मार्गशब्देन B. मागशब्देन.

79. c. B. तत्रद्धि.

82. b. Read निवृत्तं; MSS. have only निवृत्तं.

85. a. A. after करयौ two letters written and scored and रल्पै follows.

86. b. A. रसाविर्भावकत्वतः This is better reading.

89. a. B. लोकधर्म्यस्तु; There is a little space left blank after र्म्य for the stroke.

95. b. A. B. चर्मवर्मायुध.

96. d. Read स्वभावो.

97. a. Read सोऽङ्गाभिनय.

100. b. Read दृष्टिपादिकं.

100. d. A. स्वतन्त्रोऽभिनयायय: This is better reading.

103. b. A. B. करपादादिका.

104. a. A. B. तदेवोप्लुति. Read तदेवोत्प्लुति.

105. c. A. After विचित्रं च a letter written and scored and रणादीनां follows. d. A. कर्णं; then a tick mark above र्ण and र्म followed by the figure three added in the left margin. This correction 's in the thired line.

108. a. A. उचितावर्तनां गम्य Read उचिता separately.

110. a. A. B. उपाध्याय.

113. e. A. B. लक्ष्म्या. d. A. लक्ष्म्यबिन्दुदे.

iv

1. a. Read पुमानिति परात्मेति. B. पुमान् परमात्मेति. Omits a letter in the beginning and leaves some space blank.

2. b. A. B. ततोवाक्कामचारः.

3. a. A. B. स्तकस्थितवतो. b. A. B. न्यासकमाधवा d. B. गमनेवाक्कामचारः.

4. a. A. कृतोरत्वल्पत्व; then त्व before ल्प deleted with two small vertical strokes above. c. B. विपर्ययेण.

5. a. A. B. यो c. A. B. षस्वरं.

6. a. B. यस्मिवात्युद्धव b. तत्संख्यौडुविकारोन; a tick mark above का and व added in the top margin followed by the figure two. This correction is in the second line.

d. B. विश्रुति गात्; there is some mark after ति.

7. b. B. श्रित्तो.

8. d. A. B. दक्षिणापथाश्रिताः.

10. c. A. B. स्यातां मेलापकाभोगौ. Reading to be checked. d. A. B. रूपकेन.

11. a. Reading uncertain.

12. b. Reading uncertain. A. B. रतुरो धातुर्रास्त्रयः d. A. B. रूपकेपूपवर्णितः.

13. a. A. ओव्यादिनी तु याम्यत्र; the first letter is like ॐ. B. अव्यादिनी तु यान्यत्र; reading uncertain. b. A. B. न्यरूरुपन्.

15. a. Read वादनं. b. Read यदीरितम् B. तदीरितम्.

16. d. Read वेणुध्वतिदिशन्ति तत्. B. वेणुध्वति तत्.

17. a. A. मानतालयुद्ध; then a tick mark above द्ध and क्तं added in the right margin followed by the figure three; this correction is in the third line from bottom.

18. a. A. B. ध्रुवाताल. c. A. B. लक्षप्रधानत्वा.

19. b. A. लक्ष्ये; र mark above ल omitted.

21. a. Read वेणावपि च. c. A. B. निरुध्येत.

22. c. A. ग्रहादधौ. e. B. यथासंभमेव. f. B. रोगेश्वरो.

23. a. A. B. चातुरस्यं. c. A. B. नेत्रपात्र.

24. d. A. लदम्यस्थं. B. लद्मस्थं.

25. c. A. ज्भि not at all clear. Looks like ड्डि.

26. a. A. B. वृत्ति श्रिता. c. A. प्राधान्यसामे; then मे deleted with two small vertical strokes above and न्ये in the top margin just above it; this correction is in the first line. B. प्रधान्यसामे; then मे corrected into न्ये.

27. d. Reading uncertain.

28. b. Read प्राधान्ये. A. B. करयोल्स्तादि गदितं. c. Read चारं चार; B. वारं वार. A. B. सुपाश्रयश्चरणयो; d. Read भवेतस्थितिम्.

29. a. A. B. अघेदु: b. B. यथाशोभां; then आ mark of भां deleted with a small vertical stroke above it. d. Read इह काराः B. इति कराः. f. A.B. योज्यासौष्टव.

30. c. B. श्रेष्ठेन संनिहिता.

31. d. A. ययस्मात्ते.

32. b. A. जायंतेसव्यरूपाः. d. A. B. याभिनृत्य.

33. a. A. B. अनतिक्रमास्तुनिपुणां. B. नानाविभृंगि.

34. Reading of the verse to be checked.

b. A. धृवका.

35. b. Read वाद्याश्रिते. A. तुडुके.

36. b. B. ये.

d. A. धवलाधिकान्. B. धवलादिक.

39. d. Read मङ्गलमामनन्ति.

40. a. A. First written वत्रय, व corrected into च and then with a tick above, च followed by the figure one added in the top margin. The correction is in the first line. B. चत्रयदो b. A. B. कंबडकं c. A. B. यत्ताधृवक.

41. e. B. सततशान्तकाला:

42. b. A. चतौ चष पदौगणौ; then चष deleted with a few small vertical strokes above; a tick above णौ and मतौ followed by the figure three added in top margin. This correction is in the third line. d. B. ष्टतौ; then ष्ट made to appear only as ष.

43. d. A. वरणे; then a tick mark over व and च followed by the figure four in the right margin. This correction is in the fourth line.

46. b. B. omits द before चतुष्कं d. B. पश्चौत्रयंतुषः A has यः at the end. It is not certain if it is तः च or only तच; a dot seen after त.

47. a Read एवं गणौ. B. एवं ग गुणौ. A had एवं गुणौ. Then a tick mark above गु and ग followed by the figure five added in the left margin. This correction is in the fifth line from below. c. A. B. पादत्रयभवंत्यर्धे

48. c. A. षष्टेन.

49. c d; 50 a b. B. has only अनुप्रासस्तु कर्तव्यो धीमता द्विचतुर्थयोः

51. a. Read अजेकलास्तु B. ओं ओं जे कलास्तु e. A. B. समा सर्वे सर्वे.

[Note: In the following passages, up to verse 52 on p. 51, the reference is given for the lines in the two pages, the line beginning with चम्पककुसुम being taken as the first on this page.]

P. 50. l. i. B. समुद्रक; then a mark above स to indicate that it is सा. B. केशर l. 2. The two ms. read पंचक; Read चम्पक l. 3. A. पंचकशेषर B. चंपकशेषर. l. 5. A. र after निरंत looks like व. l. 7. B. वृंदेक corrected

into वृंदके. l. 8. B. तरंकाणि; then ग written above the line after तरं l. 11. A. प्रेमविलासा; then आ mark in सा crossed.

P. 51. l. 1 A. मंजरि; then रि corrected into री l. 2. First णी written and deleted with three dots above and then नी written. l. 7. A. B. व्यत्यसे l. 9. A. B. पंचकमाला l. 14. B. अभिनाव; then आ mark in ना crossed. l. 17. Read कङ्केल्लिलता. A. कंकेल्लिलवा; there is a tick mark above वा and ता added in the left margin followed by the figure five. But the correction is in the sixth line either from top or from bottom. B. कंकेल्लिता; then ल added above line before ता. l. 20. Read कज्जल.

[Note: from here the reference is to the stanzas.]

52. b. A. After पञ्च a letter written and scored and गांतवाः follows. There is a tick above च in पंच and in the left margin is added च with no number following. After गांत the letter वाः has two आ marks. B. writting is clear. Reading to be checked. c. A. B. जोस्तः A. B. षष्ट. In A. a letter written and scored between ष and ष्ट.

53. a. B. षष्टेनैकेन b. A. B. only स्या f. A. षष्पचतुष्टयम्. This is the right reading, perhaps.

54. a. A. आनंत्यात्रप्रमत्तंन्यंते; then म deleted with three vertical strokes above. B. आनंत्यात्रतंन्यंते. d. A. B. काश्चिदशेषवर्णिताः.

III—i

1. d. B. स्वंछंदं.
3. a. A. B. मयरसलज.
4. d. Read स्यात्तथैवान्त्यः.
5. c. Read मृत्युपरदेश. B. मृत्युरपदेश.

6. b. B. द्वित्रिः चतुः पंच षट् कला क्रमशः.

c. A. शरशैलविश्वा; then this portion deleted with a lage number of small vertical strokes above and वेदशररस added in the bottom margin with the figure five following. This correction is in the fifth line from below.

7. a. Read उक्तात्युक्ता तथा मध्या. B. उक्तात्युक्ता मध्या. c. B. omits च.

8. a. B. omits च after त्रिष्टुप्.

9. d. A. B. कतिछंदांसि.

10. b. A. B. त्वरायधिः. d. A. B. मालावृत्त.

11. a. A. एकमात्रो. A. B. ऋजुह्रस्वो.

b. A. B. लघुज्ञेयो.

c. A. B. विसर्गोंतः.

12. a. A. The letter after प्र is not clear. There is no **Anusvara** above श्र. Reading uncertain.

13. a. A. B. पदांतेत्रयुतः कार्या.

14. d. A. B. श्रुतिमुखा.

16. a. A. B. श्री अत्युक्ता. b. Read स्त्री मो.

c. B. Visarga after शंभो above भो written horizontally.

18. b. Read बाणागणा मताः B. बाणगता मताः.

c. Read लपूर्वा ये.

20. b. A. B. तलंगाः.

21. c. Read नतभर. B. नतर. d. B. म added above line before सै.

ii.

Change heading from 3 to 2.

1. d. A. B. सद्वृत्तं भजे शिवम् । Perhaps सद्वृत्तं तं is letter.

2. f. Read स्मृतम्.

11 Syllables. A स्यादिंदवज्रा. A. B. उपेंद्रवज्रा ततजा. In रथोद्धता after लघुगु. A has a letter written and and scored and रू follows. B. गुरुलघू. Read लघुगुरू together. A. B. शालिनी मात्तती गौः । A. B. in दोधक have भभभागैः ।

12 Syllables. A. B. द्रुतविलंबितमत्र. A. B. समंता स्रग्विणी ।

14 Syllables. A. B. वसंततिलका भभजा.

15 Syllables. A. After वसुयतिरि a letter written and scored and यमुक्ता follows.

17 Syllables. A. गुहास्यै विश्रान्ति.

18 Syllables. A. B. यतौ न्यो यः ।

19 Syllables. Read सततगाः A. शादूल ।

24 Syllables. B. मुनियतिललितेयम् । Read मुनियतिललितलतेयम् ।

25 Syllables. Read पंक्त्या विरतौ तो यो भभनानननगुरु किल हरिणशिशुनयना. B. पंक्त्या विरतौ तौ तो यो भभना नन गुरु किल हरिण शिशुनयना.

26 Syllables. Read अत्राष्टाभी A. B. नननगणलचका ।

3. e. A. B. have नद्वयं for तद्वयं.

4. a. A. अथार्णार्णवव्याल.

6. a. B. चरणे याव; णे corrected into णो.

7. a. Read वर्णयुग्वृद्ध. B. वर्णयुग्युद्ध.

8. a. A. तथाष्टादिभि रैः. B. Visarga for रैः written above रै horizontally.

c. A. दंभोली; then ली corrected into लि.

d. A. B. कंकेलि.

10. a. A. B. लखट्का. After 10, A has another verse omitted in B; namely,

स्वेच्छया रगणैः प्रोक्तो मत्तमातङ्गसंज्ञकः ।
कुसुमास्तरणास्तद्वयथेष्टं सगणैरिह ॥

This should be added.

11. d. A. B. शेषरः.

12. b. B. साशेक; शे corrected into शो. d. A. तद्वयं; then a tick mark above त and ग added in the bottom margin followed by the figure three; the correction is in the third line from below.

d. B. काकामबाणकः. The letter का ends a page and the whole written in the next page.

13. c. A. B. नद्वयास्वक्षया; It ought to be तद्वयात्.

14. d. A. B. वृत्तमात्रोप.

iii.

1. a. B. सुरासुरैर्नमस्कारा.

2. a. A. B. षष्ठो c. A. B. षष्ठो.

3. a. A. B. षष्टे c. A. B. षष्ट.

5. a. Read यस्यामर्धद्वितये B. यस्यामर्धे द्वितीये.

8. A. B. षष्ठाविति b. A. B. स्तद्यातात्. d. A. B. षष्टे. Read चैक गकस्मिन् B. चैकस्मिन्.

9. a. A. B. आर्यासंचोभयदल.

11. c. B. लक्षाणामेनोना.

12. b. A. B. षष्टे.

14. b. A. B. दुपगीतिस्तदा c. A. दलयोरत्रोभययोः Then य after भ deleted with three short vertical strokes above. f. B. भेदितो.

15. a. A. विशन्मात्रास्तु; then a tick mark above वि and त्रि added in the left margin with the figure four after it. The correction is in the fourth line.

16. c. Read लघवस्तेऽत्र. B. लघवस्तत्र d. Read शेषास्तु. B. शेषातु.

18. a. A. B. वसन्तोत्सवः प्रबन्धः स्या. b. A. पंचमात्रिकैः B. पंचमातृकैः d. A. B. परिकीर्तितः.

19. c. B. सत्रिभंगिर्द्विपदादिका d. Read दद्वयं चाप्यद्वयम्.

20. c. A. B. गतिथि. The ग is not distinct in A. but quite distinct in B. d. A B. विषमेविजे

21. Read इति वा separate and a. b. as यतिर्वैचित्र्यतः सत चगणौः स्युः परा अपि.

22. On the top, change पदोल्लासः into छन्दउल्लासः c. d. Read कमलाकरं च भ्रमररुतं स्याद्रक्तकण्टिका. A. has रत्नकण्ठिका, in d. B. कमलाकरं च भ्रमररुतं स्याद्भ्रमरकण्ठिका.

24. b. A. मात्र स्यात् c. B. षण्मात्रश्चतुर्मात्र.

26. c. Read चद्वयं. A. B. looks like वद्वयं. d. Read चगणद्वयम् as a single word.

27. a. A. B. भगणाश्चदशैः

28. b. Read तथैकद्. B. तथैकद्. c. A. वत्रयं; then a tick mark above व and च added in the right margin followed by the figure three. The correction is in the third line.

29. a. A. B. पादास्य d. A. After र there is a letter followed by आ. It is not at all clear, may be ड or ह. Then वा follows. B. leaves space blank for the indistinct in letter. B. प्रकीर्तिता.

30. a. A. ख written without the top line and षणमात्रे follows. c. A. B. वस्तुवद्न.

31. b. A. च in चष not distinct. B. मोजश्चषपौ. Reading uncertain.

33. b. A. B. तत्क्रमादोजेतु. In A. there is also जे written between मा and दो and deleted with two small vertical strokes above. c. A. B. दसमे.

34. a. A. द्वितीये च; perhaps this is correct.

35. c. A. धृवलं तु षटद्वौ. d. A. B. चतुर्थेतु. B. षट्द्वयम् Read षद्वयम्.

36. a. B. द्वितीये तु पंचमे. b. A. B. षष्ठे.

37. b. B. वातुस्यात्. Reading uncertain. c. Read आद्ययोः षश्चत्रयं च B. आद्ययोः षचत्रयं च.

38. a. A. पंच चात्सर्वेपादेषु b. A. चांतती दोय मंगलम् B. चांतोदोय मंगलम्. Then with a mark over चां, there is तत written in the left margin.

56. a. A. B. श्रांतौ b. A. तत्संगीतंयतौ B. तत्संगीतयंतौ

57. d. Read पद्धडी रासकः separately.

59. c. Read चपश्चकं B. चचंपकं.

61. c. Read सारसभ्रमरौ. B. सारसभ्रमरो.

62. a. A. पंचदिभि; then by drawing another vertical stroke before द a little below the line, it is corrected into पंचादिभि. Reading of the verse to be checked.

64. b. A. B. चतुगुस्तथा; then a tick mark above तु and in the next line, below this is added र्थस्त्रि with cross marks before and after; it is between साचतु and ष्पदीः the letter णा is added above the line after गु. A. चतुर्थस्त्रिगणास्तथा; then था is deleted with two small vertical strokes above and दा follows. d. A. तासमे. B. तासमे; then *visarga* put above ता horizontally.

65. d. A. B. षष्टकौ.

iv.

2. a. B. Read समवृत्तस्य तु पादेऽर्धसमस्यार्धेऽखिले तु विषमस्य. A स. After समवृत्तस्य तु पादेर्ध seems to have been deleted. There are two vertical strokes above and the second of them looks as र mark above. B. has पादेर्धसमस्यार्ध.

3. c. d. B. पूर्वेविधिरसमय.

4. d. A. B. पूर्तिनयेत्.

5. b. A. B. नार्यादिपुरातनैः.

6. d. B. नेकतोकान्.

7. a. A. B. सैकैयुक्तेलघुके.

iv. i

2. b.A. सुष्ठलंकृताः B. सुख ष्ठलंकृता Then ख deleted with two small vertical strokes above. After this and before ष्ठ there is a half ल. d. B. कवे.

5. d. A. प्रियाशिखः then a tick mark above ख and a letter followed by the figure 4 added in the left margin. The letter looks like थ; it is definitely not ष. The correction is in the fourth line. B. प्रियाशिखः.

5. b. Read संशयोऽर्थानुवर्तनम्. A. B. संशयोत्यानुवर्तनम. c. Read निर्भर्त्सनाख्यान. A. B. निर्भासनाख्यान. d. A. B. यांचा. Read युक्त्यनुनीतयः B. युक्तानुनीतयः.

6. Better read प्रतिषेधौ. A. B. have प्रतिषिद्धौ. d. A. परिवेदनं; then figures 2 and 1 above वे and द to show the reading as परिदेवनं.

7. a. A. षड्विंश; then a tick mark above ड्विं and in the right margin is added द्विंत्र followed by the figure five. The correction is in the fifth line. B. षड्विंशत्रिंश.

ii.

1. b. A. B. योजसा.

2. c. A तद्; then a letter written and scored and शोभा follows. There is a tick mark above the scored letter and in the bottom margin is added त्र followed by the figure two. The correction is in the second line from below.

4. a. B. विसरत्पद्म; then a tick mark above र and स (not त्स) added in the left margin. b. A वितर्तैर्नित्ये. B. वितत्तैर्नित्ये. B. has only the इ mark in क्ति at the end of the line, and ल is in the next line. नि is omitted before this. d. B. रिंद्रस्सैव.

6. c. Read भूमिनाथ. d. A. विधिनात्तुमीप्सित. B. विधिनातमीप्सित. B. omits च before शाठ्यं; but space left blank.

8. b. B. एवस्समरे. d. A. स्वजीवितं.

9. c. A. तामत्यच्चर. B. तामचर; then त्य added above line before च्च. d. B. संगतिः.

10. c. A. B. विरति d. रमिमततिम; then what follows is प्रोत्साहनं तु तत् up to तुरंगमाग्यखु in verses 11 and 12 and then comes भिमुखीभूताः up to योग in verse 11. To indicate their proper order two tick marks are put above and below after ततिम and a cross mark after तुरंगमाग्यखु and another cross mark after योग; then there is the entry उपरिपंक्ति शोधः After this रत्नाशब्दात्तु follows in verse 12.

11. a. A. B. यत्रास्यष्ट.

12. a. A. looks like पट्टहध्वनि B. भेरव b. A. B. हेषा. A. B. शब्दानुगा.

14. b. A. B. वैदर्भी.

16. d. A. तस्यारंभेषु.

17. d. B. स्वस्यौचिति तां. A. B. निशिचरणचया.

19. b. A. प्राविश्य A. कल्पद्रमाः c. A. नेपाडल्लिपुहटेन B. नेपाद्दुलिपुहटेन d. A. B. महम्मदोड्डरमिर्मा. B. कालंदरी. The reading very uncertain; only a guess in this second half.

21. c. A. B. इत्यूह्यशुभ्रित.

22. a. B. जस्यात्र; then न added above line after ज.

23. a. b. A. B. योनिं निर्माय d. B. सिद्दोत्पेषण; ल added above line after मि.

24. c. A. B. सिद्धौ.

25. a. B. धिक मां (A has धिक् मां). d. B. यैनाभियुक्त (A. it has a slight resemblance to यै). A. थ not clear. So a tick mark above it and there is added in the left margin थ followed by the figure four; the correction is in the fourth line from below.

26. c. B. उत्पत्स्यते.

27. a. B. समोच्चिते; then ते corrected into तो with a mark above. A. B. कुलैकः.

29. b. B. धर्मैक. c. B. कामाच्चां (A. it resembles त्वां) d. A. समुज्जृंभते.

31. d. B. मालेवास्य कीर्तितः. Perhaps कीर्तिततिः was the orginal, and is a good reading.

32. a. B. तीव्रर्ष्यभाषणं (A. it resembles व्रर्ष्य). b. A. शाहश्य.

33. b. B. शकेष्व स्मात्; then क added above line after ष्व.

34. a. B. पतस्मिन्नपि b. A. B. तुल्यस्यार्थस्य.

35. c. A. वल्यःश्चलपाणयः d. B. भ्रममगुमेल्लकागताः

36. a. b. A. B. जननंमंते d. A. B. राशिर्वादसमन्विताः

37. b. B. *visarga* put above ट in प्रतिभटाः

39. a. A. मुद्यतासुत्ति; then सु deleted with two small vertical strokes above.

41. b. A. B. हटाहतेः.

43. d. Reading uncertain.

44. a. A. B. अज्ञाततत्वो c. B. नाविचार; then ना added above line before ना.

47. c. B. यत्राहीति. Space left blank for a letter before this.

48. a. B. केचिद्धेतुना; then न added above line after कें.

49. B. युष्मच्छासन; then some mark above श c. A. B. आद्याहं.

50. a. A. B. निर्भासन b. A. B. साकथं c. A. त्वां वि; then three letters written and scored and जानंति follows. A. has इति निर्भासनं after this verse.

51. e. A. B. परेरजांसि.

52. d. A. सा यांचा सा याचा.

53. a. B. क्रोधोद्धत्येन b. A. तस्मिन्नुपेते d. A. B. सुखंजुषां. A. B. have इति यांचा after the verse.

54. a. A. B. अन्योन्यस्यानुकूलेन.

55. b. B. यस्येत्थंत्यनु; then some mark above त्थं.

56. a. B. अनुरीति (A. it looks like री). c. A. B. कुपितं परितोषयंति; one syllable is missing; it may as well be तं.

58. b. A. सान्द्रांश्चिवसति. A. B. omit a syllable and हि is conjectured. d. A B कृष्णःक्षितिपतिः; this too is correct.

60. a. B. *visarga* written above ध horizontally in अक्रोधः.

61. c. A. B. clearly तासूयति in both.

62. c. B. पृच्छते d. A पृष्टेत्यभिधीयते.

63. a. A. वन्यभूमादुपेहि B. वम्यभूमादुपेहि d. A. B. पुनस्तद्वदश्व. A. B. इति पृच्छा after this verse.

64. c. B. भन्योपदेश.

65. a. A. यदृगुणाकराः. B. *visarga* of णाः put above it horizontally. b. B. इ mark at the end of a line and स्थ in the next line.

67. a. A. कपटछल.

68. d. A. परिवंदेनं; then the figures two and one above व and दे to make it देव.

69. b. B. कृतमकृतमया; then a tick mark above त before मया and पूर्वं खलु written in the next line below this with cross marks before and after. This is between येद्रिषु and कुले. d. A. यद्रिषुकुले B. येद्रिषुकुले.

70. c. A. ति in भाति not clear; looks like वि. B. भावितानि.

iii.

2. d. A. रथंगतस्ततोन्याः B. रथंगतस्ततोन्या.

4. a. B. वस्तुविर्यास; then प added above line after वि. c. A. समुच्चया; then य started and scored, and न्यो follows. d. B. शंसयैः.

5. a. b. A. मोहनिर्णयनिंदाचिकित्सारव्यालाश्लेषसंशयैः B. मोहनिर्णयनिंदाचिकित्साख्याश्लेषप्रशंसनैः. The reading may be मोहनिर्णयनिन्दाचिख्यासाश्लेषप्रशंसनैः.

6. A. B. चटु. C. A. After प्रतिव the letters स्त्व च written and deleted with small vertical strokes above and स्त्वसा follows.

7. c. d. B. नेककार्य्यांमनैक.

8. a. A. बहुभिरला.

9. c. d. A. तेषांमुक्तं. B. तेषां चोक्तं. d. B. विस्तार.

10. a. b. B. नानाधिकरणशब्दाना; then णा corrected into णा and above line after this is added र्थानां with the figure one following; this correction is in the first line.

11. c. B. स्वैविकल्पैः रचितं; then वि added above line before र.

13. c. B. कवित्पादादि; then the figures two and one placed above क and वि respectively to correct it into विक.

14. a. A. B. पदान्तयमकं.

iv

3. a. A. B. गूढार्थार्थांतरैः कार्य.

5. a. b. A. ज्ञेयंमवर्ण्यं.

9. a. B. भ्राम्यते चेष्टा (A. वे is च corrected into it).

10. a. A. B. एतद्विपर्ययान् ज्ञेया.

11. d. A. B. विशेषाल्लक्षम हे. In A क्षम ends a page and हे is in the next page. In B. space is left blank for missing letters.

13. c. A. B. विष्टत्वं.

17. a. B. समासविद्धि. c. A. सानुस्वारवि; then वर्यैं written and scored and स्वर्गैं follows,

18. b. A. विशेषार्थस्य संपदा.

20. c. B. देव्य; there is a line before indicating the end of half verse, and with that, it can be read as दि.

21. c. A. लीलाद्यर्थोपपन्नानासा; then the ना before सा deleted with three vertical strokes above. B.

लीलाद्यर्थंपपन्नानौ सा (evidently the deleted ना was mistaken for नौ. d. A. B.गुणो मता.

22. d. A. B. सुकुमारतः.

23. a. A. B. आर्यावृत्तः समन्वितं c. B. रसवरेथवीरे; then the figures two and one over थ and over रे following वी to correct it into वीरेथ.

25. b. B. *visarga* put over ना horizontally.

26. b. A. सहृदयमुखगम्यं; then a tick mark above मु and सु added in the lower margin with the figure one following. The correction is in the first line from below.

28. b. A. B. सतद्दोषाः.

